

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

**«ВІЙНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ»:
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ
У КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ
ВИМІРІ**

Київ – 2023

УДК 342.25+(1-04):342.25(477):(470+571)

*Підготовлено у межах бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень»
(КПКВК 6541230)*

Верменич Ярослава.

«Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі.

Нарис / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2023. – 87 с.

В контексті конструювання «когнітивних карт» майбутньої соціальної реальності України репрезентуються стратегії осмислення ідентифікаційних й ментальних протистоянь в українсько-російському порубіжному просторі та сутнісні характеристики інформаційно-культурної безпеки України. На засадах когнітивно-інформаційної теорії розглядаються алгоритми формування ментальних кодів, культурних норм, наративів і символів, які формують мережі культурних смислів та стратегічних дискурсів на пограниччі. Доведено, що глибинні соціальні зрушення та розвиток інформаційного суспільства обумовлюють появу соціумів з гібридною ідентичністю, яка здатна прискорювати процеси трансформації «драм нерозуміння» в інформаційно-культурному просторі у «війни ідентичностей». Від компетенції й культурного рівня тих, хто наділений правом прийняття рішень, залежить, чи вдасться вибудувати в Україні систему інформаційно-культурної безпеки та сформувати консолідаційний образ повоєнної України, базований на конструктивному потенціалі балансу національної та регіональної ідентичностей.

Відповідальний редактор – академік НАН України
В.А. Смолій

© Інститут історії України
НАН України, 2023

© Верменич Я.В., 2023

Зміст

Вступ	5
1. Роль простору у формуванні регіональної ідентичності ...	12
2. Когнітивні маркери ментальних кордонів	30
3. Витоки українсько-російського протистояння: фрактальний підхід.....	49
4. «Війни ідентичностей» у дискурсивних координатах	63
Висновки	77

Вступ

Усвідомлює це сучасна людина чи ні, але все її життя проходить у межах реальних та ментальних кордонів, уявлення про глобальну світобудову без розмежувальних та демаркаційних ліній перебувають у площині утопій. Доки існуватимуть державні, регіональні, етнічні інтереси, світ структуруватиметься на основі кордонів. Зростатиме чи зменшуватиметься їх значення, залежить від геополітичних розкладів, стану суспільної свідомості й поведінкових стереотипів. Але у будь-якому разі саме кордони ще довго формуватимуть ідентичності й запобігатимуть поширенню усвідомлюваних і непередбачуваних небезпек. «Історія кордонів» та «кордони історії» нерозривно пов'язані між собою та виразно демонструють стійкий вплив просторових й політичних чинників на ментальну та ідентифікаційну специфіку соціумів.

На жаль, більшість небезпек у сучасному світі мають жорстку «кордонну» прив'язку. Для України з її імперською спадщиною, обтяженою багаточисельними травмуючими факторами, першочерговим завданням є гарантування безпеки кордонів. А це означає, що у полі зору дослідницької уваги постійно повинні перебувати як реальні проблеми взаємовідносин в пограничному просторі, так і осмислення причин минулих та наявних конфліктів, когнітивних, політичних та етнічних протистоянь. Виклики сьогодення підтверджують думку про те, що кордони розмежовують не лише держави, але й ідентичності – територіальні й символічні, створюючи багатовимірні ментальні простори. Кордону відводиться роль як концептуальної метафори, через призму якої сприймаються час і простір, так і своєрідного ментально-когнітивного феномена – інструмента для розуміння процесу й результату соціального конструювання реальності.

Спроби «зазирнути за кордон» завжди супроводжуються пошуком нового смислу існування між різновекторними по-

люсами та культурними традиціями, зануренням у стихію свободи та незалежності. Протягом історичного часу Україні не раз доводилося переживати період свого становлення у межевому просторі, на «цивілізаційному пограниччі». Сьогодні внаслідок російсько-української війни вона знову опинилася в епіцентрі геополітичної конфронтації, в якій зовнішні загрози поєднуються із внутрішньою нестійкістю держави й перманентними економічними, політичними та іншими кризами. Суворим випробуванням піддаються фундаментальні цінності: уявлення про свободу й людську гідність, територіальна цілісність і демократичні основи співжиття. Ідентифікаційні кризи загострюються внаслідок невизначених перспектив та наростання екзистенційних проблем.

Можна констатувати, що макроїдентичність в Україні все ще перебуває в процесі становлення та переструктуризації. В сучасних реаліях війни виникають нові та втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. Значна частина громадян позбавлена чітких цілей і цінностей, має місце дифузія ідентичності, що характеризується тривожним психологічним станом. Українсько-російське пограниччя за цих умов перетворилося на дослідне поле, на якому в «режимі реального часу» проходить перевірку практикою гіпотеза передзаданості культурних кодів і ментальних стереотипів обставинами життя на цивілізаційних перехрестях. Осмислення динаміки соціокультурного розвитку на українсько-російському пограниччі стає нагальною потребою, адже дозволяє зрозуміти витоки «драми нерозуміння» різних ідентифікаційних стратегій та смисложиттєвих парадигм у сучасному українському соціумі. А також наблизитися до прояснення алгоритмів трансформації «драми нерозуміння» у «війну ідентичностей».

За Л. Нагорною, секрети життєвого ресурсу (і руйнівної сили) ідентичності прояснюються, якщо вдумливо читати С. Гантінгтона. Конфлікти, що виникають на ґрунті незбігу цінностей, мають тенденцію жити власним життям і розвиватися за моделлю «стимул – реакція»¹. «Війни ідентичності»

¹ Нагорна Л. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 48.

постають на основі «динаміки ненависті», а далі виникає щось на зразок «дилеми безпеки» у міжнародних відносинах: «страхи, недовіра і ненависть з кожного боку живляться за рахунок одні одних. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і, зрештою, намагається перетворити цю різницю на остаточну різницю між живими і мертвими»².

Життя «на межі», «при кордоні» формує особливий тип світосприймання й специфічні ментально-ціннісні критерії. Тут не лише зустрічаються, але й постійно взаємодіють різні системи світобачення, різні уявлення про сенс життя, різні релігії й моральні норми. Сплав, який виникає у ході цієї взаємодії, є, як правило, крихким і непередбачуваним. На його «гібридній» основі з'являються прояви соціальної напруги та підвищеної конфліктності. Специфічні ментальні коди, наративи і символи, які формують мережі культурних смислів на пограниччі, найкраще піддаються аналізу на основі когнітивно-інформаційної теорії як фундаменту для представлення цілісної картини світу. Перехід від наративізму до когнітивно-інформаційної парадигми супроводиться утвердженням нових ракурсів до визначення макрооб'єкта історії, в яких на перше місце виступає інформаційний ресурс. Предметно-об'єктною сферою когнітивістики є свідомість, мислення, закони сприйняття, обробки, зберігання і відтворення інформації. Основою їх вивчення як емпіричної реальності стає залучення джерела – реалізованого продукта цілеспрямованої людської діяльності із закладеним у ньому «інформаційним магнетизмом».

Продуктивні когнітивні парадигми сьогодні вибудовуються в руслі «мережевих підходів» на стиках різних наукових дисциплін і різних дискурсів, у контексті переосмислення основоположних проблем гібридності та рубіжності. Відштовхуючись від визнання «зовнішніх» і «внутрішніх» контекстів історичної дійсності, соціогумантарії вибудовують культурно-орієнтовану картину минулого й теперіш-

² Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 342-349.

нього на фундаменті нових когнітивних практик і «конструктивних альтернатив». Когнітивно-інформаційна теорія широко застосовує в якості нової системної категорії поняття «інформаційного простору» – середовища, в якому реалізується можливість інформаційного обміну за допомогою цілеспрямовано створених елементів інтелектуального продукту. Усвідомлення варіативності алгоритмів загального сприйняття й осмислення інформаційних ресурсів, їх інтеграції до особистісного інформаційного простору дозволяє зрозуміти гібридну специфіку когнітивної адаптації – здатності людини змінювати мислення в залежності від нових умов та реалій.

На динаміку когнітивних адаптацій великою мірою впливають регіональні особливості соціокультурних та геополітичних процесів. Багатополярність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехресчування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Ідея ментального картографування, запропонована в річищі когнітивної географії, спрямовувала дослідницький пошук в русло вивчення впливу пограничних станів на процеси формування ментальностей, гібридності, символічних кодів. Напрацювання ментальної картографії дуже швидко довели, що ментальні кордони формують дискурси політичної легітимації навіть більшою мірою, ніж реальні розмежувальні лінії.

Розширення інформаційного досвіду індивідів і спільнот потягнуло за собою значне ускладнення соціокультурних моделей осмислення просторової реальності – як у її сучасному, так і ретроспективному вигляді. Глобалізаційні трансформації відбуваються не тільки в економічній і політичній, але й інформаційній, культурній, соціальній, військовій галузях. Глобалізація революціонує інформаційну сферу (швидкості глобальних комунікацій наблизилися до миттєвих),

активізує міграції, сприяє поширенню стереотипів «масової культури». Система усталених категорій і понять обумовлює формування дискурсивного простору сприйняття й усвідомлення глобальної соціальної реальності. Використання нових понять і модернізація категоріальної мережі світосприймання призводить до коригування людської поведінки та зміни соціальної реальності³.

В умовах війни значно посилюється роль інформаційно-культурної безпеки, здатної протидіяти маніпулятивним та пропагандистським атакам ворога та забезпечувати інформаційний суверенітет української держави. Чим вищим є рівень розвитку інформаційної культури суспільства, яке протистоїть агресії, тим менше шансів на перемогу з'являється у протилежної сторони. Основним завданням інформаційно-психологічного впливу завжди виступає зміна усталених стереотипів та установок, маніпуляція свідомістю та цілеспрямована дезінформація. Суспільство з низьким рівнем інформаційної культури повноцінно протистояти маніпулятивним технологіям та критично мислити, на жаль, не в змозі.

Геополітична трансформація світу радикально змінює просторові зв'язки та формує нові взаємозалежні полюси – територіальні комплекси і мережеві кластери, поглиблює варіативність моделей регіонального розвитку. Інтерес до метатеорії простору зумовлюється як визнанням недостатності його фізико-географічних трактувань та уведенням у поняття «простір» інформаційного складника, так і певною девальвацією реальної («вульгарної», «ідеологічної») геополітики. Сучасна, концептуальна геополітика базується на системному підході до дослідження соціального простору, який має світовий, національний, регіональний і локальний виміри. «Висока питома вага інформаційної складової перетворює класичну геополітику на геоінформаційну із вираз-

³ Kelly G.A. The psychology of personal constructs. Volume one: Theory and personality. – London, 1991. – P. 12-25.

ним акцентом на метарегіональності і крос-культурній взаємодії»⁴.

Ментальні підходи критичної геополітики репрезентуються у координатах «когнітивних карт», які відображають динаміку розвитку та сприйняття глобальної та локальної реальності. М. Фуше крізь призму «боротьби когнітивних карт» пояснює процес взаємодії між діаметрально протилежними уявленнями соціумів, які можуть бути як джерелом конфліктів, так і співпраці. Він слушно зазначає, що кордони – не лише міждержавне явище, вони також можуть пролягати між регіонами, соціальними та культурними групами, а їхня функція – позначення порушень геополітичної безперервності не тільки у реальній площині, а й у символічній та уявній площинах⁵.

Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли проблеми національної безпеки, конструювання «когнітивних карт» її майбутньої соціальної реальності перетворюється на стратегічне завдання. Від компетенції й культурного рівня тих, хто наділений правом прийняття рішень, залежить, чи вдасться вибудувати консолідаційний образ повоєнної України та репрезентувати конструктивний потенціал балансу національної та регіональних ідентичностей. Суспільство, яке здатне ставити собі завдання та їх реалізовувати, є більш стабільним ніж те, яке живе тільки образами минулого. За В. Франклом, життєдіяльність суспільства без конструктивного сенсу є неможливою⁶, не минуле, яке завжди сповнене протиріч, а лише майбутнє може виступати в ролі консолідаційного фактора. Ідентичність – структура динамічна, здатна до нелінійних й нерівномірних трансформацій та кардинальних змін, в процесі подолання різноманітних криз вона може рухатися як у прогресивному, так і регресивному напрямку. Ідентичність ніколи не відображає реальність, але

⁴ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 18-19.

⁵ Les frontières de l'europe: dialogue entre Mishel Foucher et Bronislaw Geremek // Politique, éditions quai voltaire. – 1992. – № 2. – P. 121-142.

⁶ Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. – Харків, 2016. – С. 17-19.

вона є конструктором її репрезентації у когнітивно-дискурсивному просторі.

Конструювання ідентичностей – складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому задіяна величезна кількість людей. Забезпечити односпрямованість зусиль тут неможливо. Але цілком реально репрезентувати об'єднавчий потенціал, який буде базуватися не на ґрунті минулих травм, а на основі розуміння серйозності викликів часу і колективної відповідальності. Тільки за його допомогою можливо уникати тенденцій «війн» у дебатах про ідентичність, які здатні провокувати регіональні конфлікти.

1. Роль простору у формуванні регіональної ідентичності

Переважна більшість сучасних уявлень про місце і роль регіонального чинника органічно підпорядковується завданню осмислення процесу формування глобального простору на фоні паралельних процесів диференціації й регіоналізації. Новітні теорії «місця як контексту», розроблені американським географом Дж. Егню, виходять з розгляду місць як первинних осередків політичного простору і ацени взаємодії процесів, що відбуваються на різних рівнях – від глобального до локального. Слушними є його міркування щодо оптимальних моделей взаємозв'язку між центром і периферією та важливості врахування в процесі моделювання стратегій регіонального розвитку не лише соціальних і етнічних відмінностей, але й усього контексту мікрогеографії повсякденного життя⁷. Здавалося б, процеси глобалізації повинні утворювати стійку основу для формування «ідеального типу» суспільства, про яке мріяв ще І. Кант. На практиці, однак, інтеграційні тенденції активно взаємодіють із тенденціями до диверсифікації, або вступаючи із ними у конфлікт, або діючи за алгоритмом взаємопроникнення.

Оскільки кожний регіон – реальний чи «уявлений» – має свій набір культурних ландшафтів, географічних уявлень, когнітивних фреймів, просторовість постає як його природна онтологічна основа, а раціоналізм – як методологічний ключ її осмислення. Історична й політична регіоналістика разом з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту не тільки створюють базу для розв'язання сучасних регіональних проблем, але й задають новий алгоритм усім напрямам науки про простір. Змінюється кут зору на співвідношення «загального» й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та «часткового» й «периферійного»

⁷ Agnew J. Mapping politics: how context counts in electoral geography // Political geography. – 1996. – Vol. 15. – № 2. – P. 129-146.

(усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Введене в обіг соціологами поняття «соціальний ареал» конкретизує і обмежує поняття соціального простору і дає змогу розглядати соціальний порядок в історичному розрізі та в його окремих фрагментах – у межах окремого регіону чи міста. За М. Шульгою, «соціальний ареал – це соціально-культурно заповнений простір», його частина, обмежена певними кордонами, система усталених, повторюваних, ієрархізованих соціальних зв'язків⁸.

Дослідження соціального ареалу обумовлюють створення наукового фундаменту для аналізу умов формування та функціонування регіональних соціумів, простеження особливостей їх соціокультурного розвитку. Перспективним видається погляд на регіональну специфіку крізь призму студій національної пам'яті. У сучасних реаліях в науковому просторі все частіше застосовується дефініція «регіональна пам'ять». За О. Любовець, це форма суспільної пам'яті, сукупність знань, уявлень, оцінок минулого, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону та зафіксувалися у свідомості його населення. Феномен регіональної самоідентифікації залежить від низки чинників: історичного, етнічного, етнографічного, геополітичного, соціокультурного та культурно-освітнього. Наявність в українському просторі регіональних субетносів може спричиняти певні відмінності у сприйнятті історії регіону та держави загалом⁹.

Те, що маркери сучасних регіональних викликів чітко визначаються «прив'язкою до території», означає підвищення питомої ваги територіальності у сучасному світоустрої. Модернізаційні орієнтири, на значенні яких дедалі частіше наголошують аналітики, базуються насамперед на використанні територіальних ресурсів. Висунута Ш. Айзенштадтом концепція «множинних модернів» (*multiple modernities*) орієнтує на аналіз специфіки, створюваної політичним

⁸ Шульга М. Соціальний ареал життя особистості. – К., 2005. – С. 21-28.

⁹ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – К., 2013. – С. 303-305.

та культурним розмаїттям у різних частинах світу. Класична теорія модернізації, яка припускала повторення західноєвропейського сценарію модернізації в усіх регіонах, що модернізуються і будуть це робити в майбутньому, не витримала перевірку практикою. Не зважаючи на те, що загальний тренд на структурну диференціацію розвивався в широкому спектрі інституцій у більшості з цих суспільств, шляхи цього розвитку значно відрізнялися, «продукуючи множинні інституційні й ідеологічні патерни»¹⁰. Інша річ, що такий аналіз немислимий без чіткого розуміння співвідношення глобального й локального, національного й регіонального, без раціонального сполучення макро-, мезо- й мікропідходів у соціальній аналітиці.

Висловлена у 1991 р. О. Прицаком думка про те, що територія (територіалізований час) має займати спеціальне місце в структурі науки історії¹¹ змушує замислитися над значенням територіального чинника у процесах формування регіональної ідентичності. Простір розвивається за своїми законами, і процеси притягання і відштовхування у ньому рідко є урівноваженими. Жодна держава не може ігнорувати пряму залежність людини і соціуму від дії просторових чинників. Успішність її внутрішньої політики прямо залежить від врахування регіонального імперативу, адже кращих форм структурування соціуму з метою впорядкування суспільних відносин, ніж територіальна організація, людство поки що не знає.

Ознаками дієвості сучасних алгоритмів дослідження простору є усталення регіонального підходу у соціальному аналізі. Поняття «регіональний підхід», за В. Грибовським, є широко вживаним у різних контекстах. «Він може бути визначений і як дослідницький прийом, що акцентує увагу на особливості території, пояснює, чому і через що ця особливість витримувалася протягом певного часу, і з'ясовує періоди «довгої протяжності», впродовж яких регіон сприй-

¹⁰ *Eisenshtadt S. Multiple modernities // Daedalus. – 1999. – Vol. 129. – № 1. – Р. 1-29.*

¹¹ *Прицак О. Що таке історія України // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 177.*

мався як певна особність і вирізнявся з-поміж інших регіонів. Продуктивності його застосування сприяє мобілізація методів різних наук – історії (відстеження політичної належності терену й стану його інтеграції чи дезінтеграції до певної держави, міграцій і формування етнічного складу, стану господарства), етнології (виявлення місцевих ідентичностей), філології (вивчення мовно-діалектичних особливостей населення), географії (як реальної, так і «уявної») тощо»¹².

Дійти до суті у розумінні значення регіонального підходу допомагає концепт «полів», запропонований П. Бурдьє. За тим же алгоритмом, за яким у фізичному просторі створюються сили тяжіння, в соціальному просторі відповідні поля виникають унаслідок розподілу сфер впливу капіталу – політичного, культурного, символічного чи будь-якого іншого. Кожний різновид капіталу розглядається як ресурс, як засіб боротьби, а максимальне оволодіння простором – як мета¹³. Поля, утворювані у такий спосіб, не мають чітко визначених меж, вони розмиті, здебільшого віртуальні. Але, як правило, вони мають величезний потенціал притягання і міцно тримають у своїх лецатах членів певних «фрактальних матриць». Останній термін, запозичений із соціальної психології, здатен прояснювати феномен сталості регіональних умонастроїв навіть за умов «зміщення» смуги кордону чи її цілковитого розмивання.

Роль регіонів, що в сучасному світі неухильно зростає, розглядається як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Однак, посилення регіонів не робить світ більш керованим, радше, навпаки. Оскільки регіони можуть розглядатися і як ментальні конструкції, на перший план виходить ідея концептуалізації регіону як «уявленої спільноти». А це, у свою чергу, актуалізує потребу у пошуку спільних, культурних у своїй основі, внутрігрупових ознак.

¹² Грибовський В. Хитрість географічного розуму // Ейдос. – 2010–2011. – Вип. 5. – С. 517.

¹³ Bourdieu P. Social space and symbolic power // Sociological theory. – 1989. – Vol. 7. – № 1. – P. 14-25.

Регіон – головний суб'єкт регіоналістики. Від точної концептуалізації цього терміну залежить і визначення похідних від нього понять регіоналізм, регіональна ідентичність, регіональна політика тощо. Проте універсального, загальноприйнятого визначення регіону не існує. Міжнародно-політичні, філософські, географічні, історичні визначення регіону істотно різняться. Відсутній і той комплексний критерій, відповідно до якого регіон виокремлюється на фоні інших територіальних відмінностей. Поняттям «регіон» може позначатися і господарсько-економічна сфера, і географічно-адміністративна одиниця, і історико-культурна зона.

З філософської точки зору (наприклад, за Ф. Броделем) регіон – це аналог особливого світу з притаманним тільки йому специфічним менталітетом, способом мислення, традиціями, світосприйманням. Певні орієнтири для концептуалізації регіону можуть надати способи його ідентифікації – нормативний та аналітичний. Перший є виразно орієнтованим на політичну практику – нормативний статус регіону закріплюється в адміністративно-територіальному устрої. Аналітичний підхід базується на функціональних критеріях і застосовується переважно у сфері наукового осмислення регіональної специфіки. Регіон розглядається при цьому як міждисциплінарне проблемне поле, в координатах якого аналізуються особливості сформованої у межах певної території самодостатньої соціокультурної системи. У найзагальнішому вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території як частину з цілим.

Найбільшу трудність для конструювання категоріальних визначень регіональності становить той факт, що у міждисциплінарному полі не досягнуто згоди щодо співвідношення національного й регіонального рівнів наукового аналізу. Міжнародники вбачають у регіоні національну субсистему світової політики, історики й культурологи застосовують це

поняття здебільшого на означення частини якоїсь національної цілісності. У суспільній географії співіснують обидва підходи. Критерії регіональності скрізь нечіткі, але існує розуміння кількох рівнів, на кожному з яких регіональність виявляє якусь із своїх багатьох іпостасей. Б. Хеттн виокремлює п'ять таких рівнів – від регіону як суто географічного феномена («проторегіону») через вибудову складної соціальної системи із транслокальними зв'язками і розгалуженою мережею регіональних інституцій аж до регіону-держави як супранаціональної спільноти із власною ідентичністю і певним ступенем політичної автономності¹⁴.

Щоб не потонути у багатоманітності підходів і визначень, варто розмежовувати теоретичний і практичний аспекти регіональної систематизації. У загальнотеоретичному (внутрідержавному) сенсі під регіоном найчастіше розуміють територіальне співтовариство – структурну одиницю, що перебуває на мезорівні між суспільством як цілісністю і територіальними спільнотами низового рівня – населеними пунктами. У рамках ЄС побутує визначення такого регіону як «територіальної одиниці, на один рівень нижчої, ніж держава»¹⁵. Це може бути і історично сформована, чітко диференційована за певними ознаками цілісність, і умовна конструкція, потрібна дослідникові для окреслення власного предметного поля. У практичному сенсі регіон – це найчастіше певний об'єкт державного управління і водночас ареал самоврядних функцій.

Плідним виявився погляд на регіони як на соціально-дискурсивні конструкти, відмінні від зовнішнього контексту. Саме з такого погляду на регіон впливає зміна кута зору: сьогодні регіон – не лише об'єкт регіональної політики, але й повноцінний суб'єкт економічних, соціальних, політико-правових процесів. Притаманні регіону особливі інтереси дають підставу вважати його населення специфічною соціальною групою, що має власний суб'єктивний досвід,

¹⁴ Hettne B. Globalization, regionalism and the europeanization of Europe // Politeia. – 1996. – № 3. – P. 106-112.

¹⁵ Писаренко С.М. Регіональна політика та структурні фонди ЄС. – Львів, 2010.

ідентифікацію, ціннісні орієнтири, зразки поведінки, вербальні реакції. За О. Стегнієм та М. Чуриловим, «регіони можуть бути розглянуті як субспільноти, що входять на правах складових частин до територіально окреслених спільнот. При цьому регіональна спільнота взаємодіє з суміжно-прилеглими територіями не тільки по горизонталі, але й по вертикалі. Такий підхід дає змогу порівнювати регіональну ідентичність з іншими різновидами територіальних ідентичностей, насамперед з етнічною. Регіон постає як об'єктивна даність зі своїм реально існуючим фізичним простором, проблемами та інтересами, як суб'єктивно сприйманий індивідом простір»¹⁶.

З цього погляду особливий науковий інтерес становить рух світової суспільної думки навколо осмислення феномену регіоналізму у контексті просторових змін ХХ – початку ХХІ століття. Напрямок цих змін вкладається у формулу регіональної суб'єктності: регіони як безсуб'єктні донедавна сутності стають суб'єктами економічного, політичного й культурного життя. Складніше осмислити специфічність процесів виокремлення регіонів, що не мають чітких кордонів – відмінності «від цілого» і «від іншого» можуть бути не лише реальними, але й уявленими. Так чи інакше, але сучасний регіоналізм – це вже не стільки програмне гасло, скільки операціональний інструмент.

Сьогодні регіоналізм може вважатися своєрідним еталоном консерватизму форми, що, наповнюючись час від часу новими смислами, зберігає вірність традиціям класичного слововжитку. У неймовірно широкому застосуванні цього поняття можна водночас простежувати майже неозорі діапазони можливостей позначення одним терміном різнопланових сутностей і навіть взаємовиключних явищ. Регіоналізм у сучасних наукових дискурсах постає і як об'єктивна тенденція суспільного розвитку, і як теоретико-методологічний ключ до її простеження й репрезентації. Зазвичай у його аналізі увага фокусується на дослідженні регіонального

¹⁶ *Стегній О.Г., Чурилов М.М.* Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 5-7.

структурування простору з акцентом на активізації регіональних взаємодій на різних – внутрідержавних і міждержавних рівнях. Водночас ґрунтовно вивчаються і позначувані цим же терміном процеси децентралізації державного устрою, явища політичного дроблення, сепаратистські рухи. При цьому постійно робиться наголос на зростаючому значенні локальності як неочікуваного наслідку глобалізаційних процесів.

Регіоналізм часто характеризують як перехідну культурно-ментальну матрицю, як просторову модель і відповідну логіку соціальної самоідентифікації на основі усвідомлення індивідом власної належності до регіональної соціокультурної групи. Окреслена у такий спосіб групова належність набуває рис колективної суб'єктності у вигляді регіонального співтовариства. Сучасний регіоналізм є складним і далеко не однозначним суспільним феноменом, явищем, яке водночас структурує економічний, політичний, культурний простір і створює ризики його фрагментації. Це і універсальна політична доктрина, і ідеологія, й інструмент взаємодії, і система міфологізованих образів. Він здатен виступати і в ролі стабілізатора вже у чомусь розхитаній системі міждержавних і внутрідержавних відносин, і в іпостасі інструмента підриву вже досягнутої єдності. Він багатолікий тією мірою, якою множинність структур та рівнів управління накладається на розмаїття ідентичностей і багатоваріантність поведінкових стереотипів.

У системі методологічного конструктивізму концепт «регіоналізму» трактується як універсальна пояснювальна схема, адже не існує більш універсальної моделі «горизонтальних» інтеракцій. І якщо сьогодні активно формується предметне поле «нової просторової науки», то його методологічною домінантою можуть бути теорії співвідношення глобалізму, регіоналізму й локалізму, неодмінно з акцентом на ризиках і загрозах. Наявна ситуація в Україні вимагає суттєвої активізації дослідницьких зусиль, як у розробці теорій регіоналізму, так і особливо в аналізі його практичних проявів. На перший план, безумовно, виходить дослідження регіональних ідентичностей і особливостей ментальності населення різних частин України.

Регіональні ідентичності, як правило, нестійкі й неусталені. Але саме вони здатні фокусувати як позитивну, так і особливо негативну суспільну енергію. Від стану регіональної ідентичності великою мірою залежить формування притаманних саме даному регіону механізмів соціалізації громадян. Як вважає Л. Нагорна, концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки й не стільки від сили внутрірегіонального «зчеплення», скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Політизація регіональних проблем різко посилює регіональні самоідентифікації. При цьому на соціокультурну динаміку настроїв і поведінкових моделей впливають не тільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей, міфи ущемленості, старі образи. Загалом же регіональна ідентичність – конструкт, роль якого у системі суспільних відносин визначається ступенем гостроти проблем, породжених суперечливістю регіональних інтересів¹⁷.

З поняттям «регіональна ідентичність» тісно корелює термін «регіональні політичні субкультури», поки що недостатньо мірою унормований. Його концептуалізація відкриває шлях до конструювання психо-соціальних профілів регіонів, а відтак і до утвердження нових, виконаних у ключі політології й соціальної психології, підходів у теоріях регіоналізму. Йдеться насамперед про перспективу заміщення домінуючих моделей раціонального вибору більш глибоко закоріненими у сферу чуттєвих уявлень моделями когнітивності із перенесенням фокусу уваги на ментальні структури та символічні уявлення. Використання поняття «субкультура» дає змогу вибудовувати концепт регіональної ідентичності, базуючись саме на культурних механізмах утворення «уяв-

¹⁷ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – С. 72-80.

лених спільнот». При цьому наголос робиться не на аналізі ціннісних орієнтацій і преференцій, а на «реалізації їх у практиках, котрі часто можуть бути неусвідомлюваними, нерациональними, а здійснюються на засадах традиції, звички, конвенцій, габітуальності»¹⁸. Беруться до уваги не лише сутнісні характеристики відповідних ментальностей, але й ситуативні чинники політичної боротьби за владу і статус.

По суті вся історія системи публічної влади – це постійне протиборство двох начал – централізації й децентралізації. Централізація являє собою процес концентрації функцій управління в єдиному вузлі і жорсткого контролю згори донизу. В рамках політичного процесу централізації формується централізм – управлінська система з вертикальною структурою і чіткою субординацією. Ефективна у надзвичайних ситуаціях, у мирні часи централізація внаслідок тотальної зарегульованості неминує породжує спротив місць і може стати деструктивним чинником. Що ж до децентралізації, то її основним завданням є демократизація управлінської системи шляхом чіткого розмежування сфер діяльності, функцій і відповідальностей між різними її суб'єктами. Децентралізація базується на виборній системі місцевого самоврядування і в ідеалі передбачає подолання державного патерналізму через розмежування функцій влади і самоуправління, запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях, наділення органів самоуправління правосуб'єктністю і фінансовою автономією.

У вказаному напрямі має діяти кожна держава, яка прагне забезпечити сталість і прозорість відносин по лінії «центр – регіон» і створити умови для оптимального розвитку своїх складових частин. При цьому мають враховуватися як розміри території, показники економічного розвитку, густота і національний склад населення, так і історичні традиції й особливості регіональної ідентичності та ментальності. Інколи впродовж тривалого часу не вдається вибудувати

¹⁸ Соціокультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 175.

оптимальну модель і мінімізувати конфліктність, що виникає на ґрунті регіональних диспаритетів. Адже, за С. Гантінгтоном, «регіони служать основою для співпраці тільки тоді, коли географія збігається з культурою. У відриві від культури сусідство не веде до спільності і може мати прямо протилежний результат»¹⁹.

Сучасні уявлення щодо взаємодії природи й суспільства поступово звільняються від притаманної радянській системі світосприймання однолінійності і стимулюють відхід від радянської моделі делокалізації простору. Регіони лишаються «уявленими спільнотами», але регіональна ідентичність стає цінністю, яка вже піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і формування нових способів адаптації. В Україні досліджується, зокрема, вплив екологічних стресів на процеси розселення, реконструюються механізми й закономірності антропогенізації відповідних певній епосі ландшафтів. Простежується роль культури у процесах внутрішнього «ущільнення» регіонального простору.

Взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну і утворюють різновекторний конгломерат, що розвивається за власною логікою, непідвладною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. Визначення кола «своїх» найчастіше відбувається у протиборстві сповідуваної центром ідеології інтеграції і внутрішньої потреби в ізоляції на основі традиції, що може стати живильним ґрунтом для етнонаціоналізму й ксенофобії.

У сфері зіткнення регіональних інтересів і відповідних ідентичностей увага фокусується насамперед на тих проявах

¹⁹ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – С. 156.

сучасної соціотрансформаційної динаміки, які стосуються закладеної в них орієнтації на самодостатність чи автономію периферійних просторів у політичному, економічному, культурному аспектах. Така логіка аналізу неминує виведе на розрізнення політичного, економічного, культурного регіоналізму, застосування ментального підходу в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості. Найбільше такий підхід може дати для з'ясування причин і наслідків регіональної строкатості, наявності кількох багато в чому відмінних «Україн». Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Визначити міру відхилення регіональної свідомості від певного еталону – значить суттєво наблизитися до розуміння явищ регіоналізму. Втім, для цього ще належить створити інструментарій кількісного аналізу таких явищ.

У дослідженні регіональної ідентичності зазвичай виділяють два рівні: когнітивний (знання про регіон і своє місце в системі територіальних координат) і афективний (оцінка рівня «територіального зчеплення» та значимості членства у даній спільноті для індивіда). Для регіональної ідентифікації принципово важливим є уявлення про міцність територіальних зв'язків і тривкість територіальних інтересів. Фахівці звертають увагу на наявність двох різновидів передумов для формування регіональної ідентичності. Культурні передумови складаються завдяки специфічності регіональної історії, традицій, міфів, мови, релігій тощо. Другим стимулом для формування регіональних ідентичностей можуть бути пресинги соціально-економічного характеру, що кореняться у міжрегіональних диспропорціях економічного розвитку. Присутність регіональної ідентичності у політичному просторі України – факт очевидний, однак ідентифікація з регіоном майже скрізь відбувається у конфліктному політичному полі, в атмосфері протистоянь. На пограниччі подібні конфлікти суттєво посилюються внаслідок як геополітичних небезпек і викликів, так і наявності власної матриці ідентичності, яка розмежовує «своїх» і «чужих».

Кожна нова історична епоха потребує власної логіки й інструментарію історичних репрезентацій та інтерпретацій. Про «свідомісний злам», пов'язаний зі вступом у політичну фазу національних рухів поневолених імперіями народів, написано багато (хоч, зазначимо, проблема моделювання майбутнього, разом з проблемами оптимізації територіального облаштування, все ще лишається в Україні на маргінесі наукових зацікавлень). За оцінкою В. Венгерської, «ніша» історичних досліджень у цьому методологічному річизі залишається недостатньо заповненою. До того ж саме у цьому предметному полі виразно даються взнаки ознаки неодноразово критикованої етноцентричності як однієї з головних рис українського національного канону²⁰. Сьогодні зрозуміти сутність тривалого протиборства російської та української ідей неможливо на ґрунті тих спрощених підходів, які були запропоновані у рамках антиколоніальних підходів. Значно більш продуктивним може бути введення інтелектуальних пошуків у русло концепцій граничності й порубіжжя, з одного боку, і фрактальності, з другого. А також з'ясування «точок зіткнення» архаїки в її новітніх реінкарнаціях з процесами суверенізації у різних проявах та іпостасях. Адже саме рубіжності, зауважує О. Рафальський, притаманна певна «негативна діалектика». Той самий фактор, який сприяє етнічній ідентифікації й стратифікації, водночас слугує інструментом певного заперечення інакшості, дистанціювання від неї²¹.

Особливої актуальності за цих умов набуває проблема ментальних кордонів. На думку Д. Вояковського, формування «Європи без кордонів» значною мірою змінило уявлення про місце і роль граничності у суспільній свідомості. Йдеться насамперед про утвердження антропологічного погляду на глобальні, континентальні й локальні перетворення з перспективи суспільних мікроструктур та особистостей. Утім, міждержавні та інші кордони не лише продовжують вико-

²⁰ Венгерська В. Українські проекти націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 2013.

²¹ Рафальський О.О. Етнополітична ситуація в Автономній Республіці Крим як чинник стабільності в Україні // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 39.

нувати функції територіальних розмежувань, але й визначають їхні ментальні, ідентичнісні координати. «В межах одного суспільства може існувати багато інших, ба навіть суперечливих інтерпретаційних проєктів, які описують зв'язок індивіда з суспільною сукупністю». Етнічні кордони, які відділяють нас від «інших», існують і застосовуються, часто мимовільно, незалежно від того, чи вони є примордіальними, чи набутими. Лише дискурсивний аналіз різних точок зору може дати уявлення про співвідношення в кожному окремому соціумі централізаційних і децентралізаційних тенденцій. Проблема дуалізму національних процесів і політичних дискурсів в Україні значною мірою є похідною від формування у її межах взаємовиключних групових ідентичностей. «Поняття народу й нації пов'язує українську думку з російською традицією. Утім, загалом науковий український дискурс дуже міцно закорінений в європейському мисленні»²².

У глобалізованому світі успішність держав і державних об'єднань, а отже і їхня безпека, значною мірою залежить від того, наскільки грамотно вони структуровані в регіональному вимірі. Однією із позитивних тенденцій сучасності є істотний перегляд у цьому ключі концептів простору й ідентичності. У зв'язці «час – простір» останньому відводиться значно більше місця, ніж у класичних версіях соціотрансформаційної динаміки. Ведеться інтенсивний пошук принципів формування стереотипів (*stereotypification*) у формуванні локальних ідентичностей, а також джерел їх розмивання в регіонах, що стали ареалом підвищеної конфліктності. Як підпорядковані розглядаються проблеми культурної стратифікації, що передбачає врахування впливу культурних ресурсів (у тому числі і у їхньому товарно-грошовому еквіваленті) на розвиток регіону та його конкурентоспроможність.

Значення територіальних параметрів в історії неухильно зростає, а у цьому контексті у новому світлі постає проблема співвідношення макро-, мезо- і мікрорівнів в історичному

²² Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – К., 2015. – С. 277-299.

аналізі. Регіоналістиці як мезорівню відводиться уже не просто функція узгодження інтересів по лінії «центр – периферія», але й помітна роль у моделюванні й прогнозуванні соціальних процесів, насамперед в ареалах пограниччя. У зв'язку з активізацією конфліктогенних чинників, у тому числі територіальних претензій одних держав до інших, стратегічного значення набуває лімологія, що вже має і своє історичне відгалуження. Можна говорити і про географію тероризму, яка стає затребуваною у зв'язку із загостренням міждержавних та міжетнічних конфліктів. Осмислення реальних і уявних загроз, шкоди від конструювання «образу ворога» потребує специфічних безпекових дискурсів, базованих на принципах толерантності.

Активно розвивається регіональна історія, яка шукає свою нішу на шляхах пропонування власних методів дослідження «місць» з акцентом на пріоритетах ретроспективного вивчення регіону як соціокультурної цілісності і процесів демогенезу у ньому. Відштовхуючись від напрацювань «обласництва» в історіографії, залучаючи для регіонального аналізу здобутки історичної і суспільної географії, антропології, етнології, урбаністики і інших суміжних дисциплін, вона вибудовує свій науковий простір саме на міждисциплінарних стижах. Її цікавлять не стільки факти, артефакти й ментифакти, скільки їх узагальнені типи і особливо – специфічні регіональні культурні традиції.

Істотні корективи до визначення предметного поля регіональної історії вносить сучасна політична практика, пов'язана з формуванням нового європейського простору. Процеси й механізми утворення наднаціональних форм управління й транскордонного співробітництва сприяють осмисленню регіональної специфічності і у транскордонному контексті. Коли, приміром, в історичному вимірі досліджуються єврорегіони, термін «регіональна історія» правомірно застосовувати і у міждержавному сенсі. Транскордонний простір потребує посиленої уваги саме в контексті формування регіональної ідентичності та культури, наявності асиметрії в демографічних, економічних, політичних сферах. Це дуалістичний феномен, який характеризується і як контактна зона між декількома прикордоннями і як ментальна

конструкція, що є результатом трансформації глобальних інтеграційних процесів і руйнації модерного уявлення про триаду «держави-нації-території».

Спираючись на соціологічне, історичне та географічне знання, сучасна регіоналістика здатна виявляти закономірності регіонального розвитку, впливати на регіональне програмування і вироблення управлінських рішень. Проблема полягає у тому, що зусилля науковців різного профілю слабо узгоджуються, а просторові підходи переважно лишаяться у сфері географічного аналізу. Тим часом на нинішньому етапі вироблення системи цілей, направлених на повоєнну відбудову регіонів, держава потребує стратегічного планування, базованого на пошуку інваріантів, активізації наукоємних секторів науки, високого ступеня синхронізації наукового пошуку. Розвиток регіоналістики на стику багатьох наукових дисциплін здатний задовольнити ці потреби, перетворити її на важливий чинник оптимізації регіональної політики та економіки. Саме в рамках регіоналістики відбувається осмислення стратегічних пріоритетів регіонального розвитку, змісту регіональних концепцій і тих наукових парадигм, які використовуються у моделюванні процесів повоєнної регіоналізації.

Проблема стабільності загальноєвропейського регіонального простору, в який прагне увійти Україна, ставить особливо високі вимоги щодо вироблення універсальної теорії регіоналістики. Першочерговим завданням є посилення уваги владних структур до всіх аспектів регіонального розвитку – у тому числі й до його наукового забезпечення. Не тільки нові євроінтеграційні інтереси і потреби структурної перебудови регіональної політики, але й завдання врахування регіональних особливостей ідентичності диктують необхідність чіткого окреслення місця і ролі наукової регіоналістики в осмисленні суспільно-просторових трансформацій. Те, що динаміка української регіоналізації в історичній ретроспективі вписана у безкінечно складні переплетення європейських просторово-часових процесів, обумовлює важливість вироблення методології дослідження регіональних «перехресних зв'язків» в європейському історико-культурному просторі.

Таку методологію цілком реально репрезентувати в контексті виокремлення трьох дослідницьких кластерів історичної регіоналістики. Перший – це аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників регіоналізації, становлення і розвитку регіональної структури України. Його можна визначити як локально-ретроспективне бачення умов формування регіональної специфічності на різних етапах, у різних державних організаціях. Тут важливо показати об'єктивну суперечливість процесів регіоналізації, які відбивали як драматичну долю українського етносу, так і стратегії його більш сильних сусідів. Актуальне дослідницьке завдання полягає в тому, щоб «вписати» логіку розвитку процесів регіоналізації в Україні у сучасний світовий та європейський контексти, розглянути його в руслі процесів глобалізації та соціальних трансформацій.

Другий кластер включає ментально-історичні рефлексії щодо регіоналізації України у суспільній свідомості, насамперед в її політичній та історичній думці. Рух суспільно-політичної думки у напрямі усвідомлення витоків трагедії, яка спіткала український народ у зв'язку із розчленуванням його території, навряд чи піддається системному аналізу у рамках окремого наукового напрямку. Але характеристика місця і ролі пізнавального повороту, що відбувся на рубежі XIX і XX ст. і задав новий напрям не лише історіографічним рефлексіям, але й усьому історичному процесу на українських землях, становить неабиякий дослідницький інтерес. Третій кластер – це теоретико-методологічне осмислення регіоналізації як дослідницького об'єкта. Його можна назвати епістемологічно-локальним, оскільки воно ґрунтується на аналізі природи знання про регіони і його відповідності реальним процесам регіоналізації.

Вихід історичної регіоналістики у простір міждисциплінарності значно посилив її зв'язки з історичною антропологією, сучасні студії якої зорієнтовані на історію ментальностей, ідентичностей, мікроісторію та історію пам'яті. Уже не абстрактний народ чи держава, а конкретний регіональний соціум розглядається як матеріально-духовна цілісність, що об'єднується виникаючою за сприятливих умов колективною свідомістю. У процесі аналізу ментальностей у регіо-

нальному вимірі з'являється можливість розширення предметних полів суміжних галузей знання – соціології культури, гуманітарної географії, прикладної психології. В регіональному контексті осмислюється вплив на історичні процеси стереотипів мислення, досліджуються психологічно-культурні аспекти буття окремих людей та спільнот, вивчаються ментальні виміри розвитку історико-культурних процесів. Спеціальний напрям, що фокусує увагу на ментально-екзистенційних проблемах, пов'язаних із реконструкцією ідентичності та досить потужно розвивається у зарубіжній історіографії²³, поступово набуває актуалізації і в українських історико-антропологічних студіях.

Виявлення й підтримання базових смислів територіальності як суспільної цінності стає сьогодні одним із стратегічних завдань української академічної науки. Цивілізаційні матриці на просторах України завжди перебували в форматі активного чи пасивного протистояння, міжкультурна комунікація нерідко позначалася асиметрією та «ментальними зіткненнями», «гібридність» регіональної ідентичності ставала звичайним явищем в умовах реальних чи ментальних кордонів. Геополітичні реалії початку XXI століття і різке загострення конфліктності у сучасному світі змушують фокусувати увагу насамперед на бар'єрних функціях кордонів, конфліктному потенціалі погранич, сферах впливу релігійних течій, проявах девіантної поведінки тощо. За таких умов на перший план виступає двоєдине завдання: зберегти інтеграційну цілісність світового співтовариства і водночас забезпечити право кожної з цивілізацій на збереження своєї ідентичності та ментальності.

²³ *Roger J.* The hero building: an architecture of Scottish national identity. – Farnham, 2015; *Mutch A.* Religion and national identity: governing Scottish Presbyterianism of the eighteenth century. – Edinburg, 2015; *Drake S.J.* Since the king Arthur: gentry identity and the commonality of Cornwall in 1300–1400 // *Historical research journal*. – 2018. – Vol. 91. – № 4. – P. 236-254.

2. Когнітивні маркери ментальних кордонів

Відмова від однобічних лінейних трактувань модернізації, як лише змін у виробничій сфері, потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр ментальності». Комунікація людини із соціокультурною системою стала розглядатися з урахуванням значення цілого ряду факторів, як неусвідомлених (інстинкти, рефлексії), так і соціально значущих (цінності, норми, установки). Поступово прийшло усвідомлення того, що будь-якій соціокультурній системі притаманна ментальність із власними орієнтирами, філософією і світоглядом, звичаями, законами, кодексом поведінки. Вона, в свою чергу, продукує унікальний тип особистості, а вже ця унікальність проявляється у специфіці менталітету людини чи соціуму.

Традиційно людина сприймає соціокультурний простір крізь призму візуалізації окремих «ментальних образів», розпізнавання яких потребує знання символічних кодів, що притаманні цьому ареалу. Вона є активним користувачем простору і тому завжди знаходиться під впливом його маркерів та символів. Відповідно, одним із суттєвих ідентифікаторів будь-якої території є розгалужена символічна складова, яка кардинально відрізняє її від іншої; особлива роль в ній належить тим з них, які мають автентичність – міфи, традиції, феномени. Система ментальних символів та образів знаходиться в стані спокою і не функціонує до того моменту, поки вербальні чи візуальні сигнали не спричиняють її активізацію. Саме це робить ментальну модель функціональною і дієвою, вона стає динамічною, піддається трансформації, корекції та верифікації.

Але як це відбувається? Що таке ментальний образ і як він функціонує? Чи можна формувати ідентичність за допомогою ментальних конструктів? Як виникають «точки біфуркації» в ментальному просторі? Хоч чітких відповідей на ці запитання історична епістемологія поки що не дала, сфера

уявленого стала об'єктом прискіпливої уваги соціогуманітаріїв саме в контексті історії ментальностей. В основі поняття ментальної репрезентації, яке увійшло в активний науковий обіг внаслідок візуального повороту 90-х рр. минулого століття, лежить ідея не стільки представлення, скільки відображення – творення символічних образів в рамках певного культурного поля. Структурними елементами такого відображення виступають ментальні конструкти – знання, ідеологія, міфи, системи цінностей, культурні стереотипи, звичаї, надії та фобії. Ментальний простір постає суб'єктивною проекцією відображення, динамічною формою ментального досвіду. Він актуалізується внаслідок інтелектуальної взаємодії суб'єкта із світом і має здатність до одномоментної зміни суб'єктивних та об'єктивних координат. «Точки біфуркації» в ментальному просторі виникають в контексті дискурсивних практик і являють собою перебування ментальних конструктів у стані «переходу» від кризи до можливого вибуху.

Феномен ментального простору позначається тим, що він може існувати (і дуже часто існує) у різноманітних комунікативних полях та віртуальних образах, від динаміки яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території. Характерними для ментального простору є наявність базових центрів, на основі яких відбуваються ідентифікаційні процеси та циркулює ментальність соціуму. Будь-які зовнішні впливи здатні призвести до соціокультурних трансформацій та формування нових структур й нових смислів. Структурно ментальний простір складається з багатьох компонентів, основними з яких є архетипічний, когнітивний, ціннісно-смысловий, емоційний, поведінковий, безпековий. Очевидно, що сучасне суспільство не повною мірою усвідомлює ризики, пов'язані з існуванням на пограниччі різних ментальностей та культурних настанов.

Баланс ментальної системи обумовлюється наявністю системи цінностей та інтересів, які здатні генерувати консолідуючу національну ідею. Формування політичної спільноти у вигляді держави пов'язане із визначенням історичної долі народу, його місця серед інших, моделей самосвідомості та ідентичності, що у підсумку створюють національно-куль-

турну єдність. «Відсутність спільних смислопродукуючих механізмів перетворює народ на натовп», сукупність окремих одиниць із своїми бажаннями та прагненнями. Те, що вони будуть об'єднуватися та функціонувати в іншому ментальному просторі та створювати свої схеми ідентичності, не підлягає сумніву²⁴. Саме тому у дослідженні пограничних соціумів увага фокусується навколо ментальних кордонів та їх конструктів – ментальних карт.

Ментальний підхід вбачається найбільш продуктивним в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості²⁵, його структурними елементами є уявлення, коди, ціннісні системи, символи за допомогою яких акумулюється і передається інформація, формується зв'язок з оточуючим середовищем. Символічні системи розглядаються як основний механізм формування та функціонування соціокультурних просторів, саме завдяки їм в соціумі конструюються ідентифікаційні матриці та ментальні моделі. Символи порубіжного простору створюють його образ, атмосферу, ауру, яка має потужний психологічний вплив на ментальність людини. Але ментальність не тільки формується під впливом об'єктивної реальності, але й сама впливає на творення цієї реальності. За наявності онтологічних суперечностей на пограниччі, коли одна ментальна модель є несумісною з іншою, але обидві змушені існувати і взаємодіяти в одному соціокультурному просторі, виникає ситуація або інкорпорації іншої реальності у власну модель, або її знищення.

Застосування ментального виміру до дослідження соціокультурного простору пограниччя дає можливість виявити проблеми конфліктності та несумісності, які пов'язані з узгодженням ціннісних систем, формуванням національної та регіональної ідентичності, проявами насильства. Два виміри соціокультурного середовища (внутрішній і зовнішній) на прикордонні позначені більш складною структурною варіа-

²⁴ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – К., 2019. – С. 95.

²⁵ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ю. Ментальний вимір української цивілізації. – К., 2017. – С. 11-15.

тивністю, адже є умовними, ситуативними та мають здатність до трансформацій у часі. У внутрішньому просторі завжди присутня ментальна неоднорідність внаслідок формування регіонами власного культурного ландшафту, обумовленого власними смислами, закріпленими в історичній пам'яті. Наслідком стає поява численних локалізованих соціокультурних просторів з чітким окресленням «своїх» територіальних контурів та відмежуванням «чужих», з артикуляцією соціокультурних та ментальних відмінностей. Характерною ознакою пограниччя виявляється його «двоїстість»: з одного боку, це конкретний регіон, політико-адміністративна реальність, а з другого – ментальна конструкція з динамічними «плаваючими», «пульсуючими» кордонами та складною ідентифікаційною системою.

Розколотий простір пограниччя продукує як нові форми обміну досвідом і змагальності, так і нові ризики, утопічні моделі, несправджені очікування, які можуть призводити до ментальних конфліктів. Ідентифікація людини з певним середовищем існування, і зрештою, визначення нею власної регіональної належності та ідентичності, починається з усвідомлення того чи іншого хронотопу як цінності. Між людиною і середовищем її проживання існує складна система зв'язків, і вони є тим міцнішими і стабільнішими, чим вищим є рівень регіональної свідомості. Хронотоп прикордонного соціуму і особливості порубіжної ідентичності великою мірою залежать від ландшафту, історичних традицій, умов взаємодії, створюваних кордоном. Про ландшафт йдеться не як про природний феномен, а як про окультурений людиною простір, який сприймається нею як «мала батьківщина», «рідний край». Це не абстрактна територія, а особливий історичний ландшафт, «специфічний топос», який для людини стає місцем її існування та життєвим світом. Топос перетворюється на хронотоп, і саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру»²⁶.

²⁶ Швецова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. – 2000. – № 7-8. – С. 128.

Роль ідентичності завжди посилюється під час конфліктів та протистоянь. Як стверджує А. Вендт, «актори ведуть себе по-різному у ставленні до «партнерів» і «ворогів», оскільки вони мають відмінну ідентифікацію. З ворогом завжди пов'язаний ризик насильства, хоча той, хто ідентифікований як «ворог» може і не мати подібних намірів»²⁷. Модуси самоідентифікацій вирішальною мірою залежать від ментальних порогових кордонів, які кожен вибудовує сам у власній свідомості. Найчастіше вони постають у вигляді своєрідних квазікордонів – певних символічних рамок, що позначають допустимість контактів чи небезпеку конфліктів, бажання спілкування та комунікації чи їх відсутність. Саме на такій основі формується типологія сприйняття порубіжного простору та моделювання різноманітних конфігурацій його взаємозв'язку із сусідніми регіонами.

Для характеристики соціального образу регіону, за Г. Підгрушним, особливо важливими є критерії, що дають уявлення про морально-психологічний стан соціуму, особливості менталітету його членів, домінуючі форми їхньої суспільної поведінки. Демографічний зріз соціуму досліджується за віковими й статевими ознаками, на основі аналізу освітньо-культурного ступеня, якості життя, етнічного складу населення. Соціологи говорять у цьому зв'язку про соціальну структуру населення, географи – про компонентну структуру регіону із його соціальною підсистемою²⁸. І в тому і в іншому випадку стосовно погранич увага фокусується на явищах асиметрії, зумовлених впливом кордону та зовнішньополітичних чинників, особливостях розвитку регіону як складної, структурно-гетерогенної динамічної системи з акцентом на суб'єктивній складовій регіонального розвитку.

Як і поняття «регіон», яке фахівці часто називають «вислизаючим», «постійно створюваною й змінюваною конструк-

²⁷ *Wendt A.* Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics // *International organization*. – 1992. – Vol. 46. – № 2. – P. 391-425.

²⁸ *Підгрушний Г.П.* Промисловість і регіональний розвиток України. – К., 2009. – С. 34.

цією»²⁹, поняття «кордон регіону» також вважається не стільки фізичним, скільки ментальним. Кордони регіонів визначаються «спільним життєвим контекстом», відчуттям належності, готовністю громадян керуватися певним набором прийнятих на себе зобов'язань, розгалуженою системою символічних маркерів. Якщо підходити з такими критеріями до оцінки образу українського південного регіону, доведеться звернути увагу на величезний діапазон ментальних настанов – причому не лише у просторовому, але й у часовому вимірі. Значною мірою завдяки радянській пропаганді позитивний імідж прибережних зон міцно укоренився у суспільній свідомості, як, до речі, і усвідомлення особливої притягальної сили Донбасу, який для багатьох був уособленням кращих людських якостей («Донбас порожняк не гонит»). Розхитування міфологем відбувалося спочатку в процесі відчутної економічної деградації, а потім і під впливом загострення до крайніх меж ціннісних конфліктів. Сьогодні визначити «культурний код» південного регіону надзвичайно складно внаслідок переплетення загострених гібридною війною різноспрямованих тенденцій.

Неординарні пояснення дилеми української ментальності – від одчайдушної хоробрості до повної деморалізації, соціальної та політичної пасивності – пропонує В. Котигоренко. Війни, депортації, голодомор не тільки травмували етнічну психіку, але й суттєво скоротили пасіонарний пласт суспільства. В результаті у ментальності середнього українця домінують своєрідні захисні механізми від політики центральної й місцевої влади і погіршення життєвих реалій. «Йдеться про байдужу спостережливість, низький тонус соціальної життєдіяльності, загострений інстинкт самозбереження. «Середньому» українцеві притаманний гіпертрофований песимізм (катастрофізм) або «фобія гіршого», що змушують його миритися з існуючими політичними реаліями як меншим порівняно з невідомістю злом. Ще одна риса – неохоче сприйняття «нових» цінностей відкритої ринкової

²⁹ Keating M. The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. – Edwar Elgar, 1998. – P. 67-75.

економіки і громадянського суспільства. Нарешті, ментальність «середнього» українця проявляється в схильності до негромадянських уявлень і моделей поведінки»³⁰.

На проясненні основних детермінант трансформації української ментальності у 20–90-х рр. XX ст., зосереджує увагу О. Гордійчук. Серед провідних напрямів впливу комуністичної ідеології та радянської дійсності на ментальність українців вона виокремлює «тотальну ідеологізацію усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміну українських національних цінностей комуністичними; організований радянською владою геноцид української нації штучним голодомором 1932–1933 рр.; цілеспрямоване фізичне винищення української національної еліти; політику «розкуркулення» українського селянства, масові депортації та переселення; заборону релігії та політику русифікації, формування тоталітарним режимом образу радянської людини з відсутнім почуттям громадянства («Мой адрес – не дом и не улица...»); ізольованість радянської людини від зовнішнього світу та тотальна цензура»³¹.

Соціальні перетворення дуже повільно можуть призводити до зміни менталітету, хоча у цілому він стійкий і консервативний. Відносна консервативність вітчизняного менталітету зумовлює ефект відставання політичної й культурної динаміки від темпів світових соціотрансформаційних процесів. Тому варто відрізнити в соціальному аналізі мінливі (або ж кон'юнктурні) суспільні настрої від глибоко закорінених у колективній свідомості культурних кодів. Для вибудови пояснювальних, а тим більше орієнтуючих світоглядних моделей надзвичайно важливим є врахування всієї сукупності позитивних і негативних чинників, які сформували в минулому саме такий соціальний психотип людини. Трансформацію ментальності спричиняють «культурні травми», що мають

³⁰ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 418.

³¹ Гордійчук О. Основні детермінанти трансформації української ментальності у 20–90-тих роках XX століття // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2018. – № 10. – С. 49-54.

латентний характер і проявляються у амбівалентності колективної ідентичності. Вплив травмуючих чинників може бути абсолютно протилежним для різних груп порубіжного соціуму: те, що для одних є деструктивним, для інших постає у прийнятному та позитивному сенсі. Проте лише усвідомлення належності до єдиного соціокультурного простору – простору ідентичності з спільними цінностями – є фактором, який формує стійке ментальне поле. Саме прив'язаність до території дає індивіду відчуття комфорту, укоріненості, нерозривного зв'язку з місцем проживання. Незалежно від того, чи є простір реальним чи уявним, він допомагає людині відчувати себе суб'єктом певної культури.

Як правило, про пограниччя говорять як про регіони із специфічними політичними субкультурами, особливістю яких є внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем. До них цілком застосовним є уведений Дж. Коулменом термін «асиметричних суспільств»³². Інтереси мікросоціальних інститутів і потреби місцевих життєвих світів на груповому (поселенському) та індивідуальному рівні тут перебувають у нерівноважному, підвладному впливам зовнішньої кон'юнктури, зв'язку. Порубіжна ментальність формується характером групових уявлень в межевому просторі в конкретний часовий проміжок, зумовлених як сучасними подіями та реаліями, так і попередньою історією розвитку соціуму. Її прояви та форми завжди детерміновані просторово-часовими характеристиками. З урахуванням цього порубіжна ментальність визначається як соціально-психологічний феномен, змістовною суттю якого є певна спільність та однорідність оцінок, настроїв, уявлень, суджень людей, об'єднаних порубіжним простором. Те, що ментальність є відносно стійким і сталим психологічним феноменом, не означає, що на неї не можна впливати свідомо та цілеспрямовано через формування у соціумі нової системи цінностей. За таких умов здатні виникати подвійні ментальні стереотипи, які пара-

³² Coleman J.S. The asymmetric society. – Syracuse, 1982. – P. 23-44.

тельно співіснують у людській свідомості і виступають як регулятивні чинники її ситуативної когнітивної поведінки.

Відтворення просторових образів і переведення їх у реєстр візуалізації, аналіз впливу пограничних станів на процеси формування ментальностей, гібридності, символічних кодів відбуваються в контексті методологічних підходів специфічної галузі наукового знання – ментальної картографії. Використання терміну «ментальна картографія» у науковому дискурсі запровадив В. Кравченко, який наголошував на тому, що ідеї та образи мають здатність «інколи матеріалізуватися»³³. Про ментальне картографування (ментальну географію) говорять переважно безвідносно до дослідження карт – йдеться про описання просторових образів як символічного товару або ж про суб'єктивні уявлення людини про ті або інші елементи довкілля. Отже, ментальне картографування – це абстрактне поняття, засіб зберігання і відтворення у свідомості людини чи групи уявлень про певну частину навколишнього простору.

В системі соціогуманітаристики ментальні карти (*mental map*) розглядаються як інструмент репрезентації просторових знань, графічна чи візуальна модель, створене людиною зображення певної частини простору. І. Колесник розміщує ментальне картографування між регіональним і уявним. У її баченні йдеться не про території, а про концепції, структури соціального знання, які варто читати як «текст». Ментальні карти здатні відтворювати не стільки територію, скільки ментальні конвенції, позначати створене людиною зображення частини навколишнього простору. Такі карти вимагуються не на папері, а у людській уяві; це здебільшого образна система, що репрезентує простір ментальностей, ідентичностей, ціннісних уподобань населення. Ментальні карти активно використовуються географами, істориками, етнологами, культурологами для прояснення зображення простору та виокремлення й упорядкування інформації про

³³ Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – 2011. – № 18. – С. 47-78.

нього, окреслення «частини навколишнього простору, яке відображає світ таким, як його уявляє людина»³⁴. Але ментальні карти не варто ототожнювати із усталеними географічними детермінантами, адже вони репрезентують образ окремих ареалів, являють собою своєрідний код «просторових відносин між об'єктами та навколишнім середовищем». Також треба розрізняти когнітивні та ментальні карти. За І. Колесник, когнітивні карти (графічні схеми понять, думок, концептів) – це засіб візуалізації думки, процесів мислення, а ментальні карти – спосіб репрезентації географічного об'єкта в суспільній свідомості³⁵.

На застосуванні ментальних карт базуються відповідні технології візуалізації пізнавального процесу та когнітивних дій – *mind mapping*, *cognitive mapping*, *concept mapping*. Картографування процесів мислення сприяє структуруванню інформації у візуальному вигляді, дає можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір. За У. Нейссером, ментальна карта – це не просто репрезентація окремих географічних об'єктів, а саме такий спосіб її представлення, який містить інформацію про просторові відносини між об'єктами та їх розташування у навколишньому просторі³⁶. Ментальна карта є динамічною та активною структурою, спрямованою на пошук, отримання та збереження інформації про просторове оточення. Проте вона не лише акумулює інформацію, ментальна карта здатна спрямовувати дії суб'єкта у просторі, конструювати моделі та форми взаємовідносин. Ментальні карти можуть варіюватися в залежності від того, під яким кутом людина дивиться на світ, вони відображають світ таким, яким його уявляє людина, і тому можуть бути неправдивими.

Досить рельєфно репрезентуються у ментальних картах кризові явища та конфліктогенні ситуації, наявність чи

³⁴ Downs R. Maps in minds: reflections on cognitive mapping. – New York, 1977.

³⁵ Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика // Ейдос. – 2013. – Вип. 7. – С. 159-168.

³⁶ Neisser U. Cognition and reality. – San Francisco, 1976.

відсутність політичного та соціального тиску, спроби маніпулювання суспільною свідомістю. На думку німецького історика Ю. Коцки, «ментальна карта – це не тільки винаходить конструкції, обумовлені культурно-історичними потребами сучасності, вони мають відповідність в історичному минулому і повинні його мати, щоб заслужити довіру і бути дійсними у розрахунку на тривалу перспективу»³⁷. Пограниччя позначене великою кількістю подразників, реакція на які відгукується у суспільних настроях, а зростання занепокоєння в суспільстві часто створює сприятливі умови для маніпулювання ними. Прийнято вважати, що саме суспільні настрої є індикаторами політичної поведінки, але при цьому виноситься «за дужки» наявність пасивної маси, яка, маючи певні свідомісні пріоритети, у спокійний час у поведінковому сенсі нічим себе не виявляє. Коли ж поляризація соціуму різко посилюється, питома вага негативізму у суспільній свідомості зростає. Як правило, він спрямовується проти влади, але в принципі його об'єктом може стати будь-хто і будь-що.

Неспівпадіння або неповну відповідність суспільних настроїв і політичної поведінки психологи позначають поняттям «обмежена раціональність». Крах ілюзій, як правило, підживлює індивідуальний ірраціоналізм, і тоді людина діє так, щоб завдати реальному чи уявному ворогові якомога більшої шкоди. Але поза раціональні рамки легко виходить і групова свідомість, особливо за наявності відповідних пропагандистських зусиль. Соціальні самопочуття сучасної людини, доводять соціологи, великою мірою залежать від страхів, зокрема, від страху очікувань негативних подій і процесів. «Тривога перед невідомим і непоясненим глибоко вкорінена в людському мисленні, а деякі страхи, ймовірно, можуть закріплюватися і передаватися навіть на генетичному рівні»³⁸.

Ментальний комплекс радянської людини великою мірою визначався риторикою та практикою існуючої моделі життя,

³⁷ Kocka J., Linden M. Capitalism: the reemergence of a historical concept. – London, 2016. – P. 58-59.

³⁸ Мартинюк І., Соболева Н. Соціальне самопочуття в умовах модернізації українського суспільства // Вектори змін українського суспільства. – К., 2014. – С. 435-438.

яка активно насаджувалася радянською пропагандою. Збереження та реактуалізація цього комплексу серед країн пострадянського простору, насамперед у РФ та регіонах домінування «російськомовного населення», є сприятливим ґрунтом для розповсюдження реваншистських ідей та мобілізації населення для ведення «реінтеграційних війн». Усі більш або менш значущі суспільні верстви із власною оригінальною побудовою менталітету, що не вкладалась у прийняті ідеологічні рамки, підлягали «перевихованню» або фізичному знищенню. Натомість всіляко підтримувалася ментальність потенційних «гвинтиків» тоталітарного механізму, зорієнтована «наверх» до джерел благ і добробуту³⁹.

За часів СРСР під впливом ідеологічних настанов активно формувалася радянська ментальність, згодом позначена жаргонним терміном «совок». На ментальний світ людини впливали масове і тривале насилля над особистістю, що призводило до викривлення свідомості та формування «нової історичної спільноти» – радянського народу. Утвердження в радянському просторі поняття «громадянин СРСР» було підпорядковано завданню виховання патріотів саме цієї держави, зорієнтованих на загальносоюзні цінності та культурні коди. Відповідно, поняття «український громадянин» трансформувалося та втрачало консолідуючий потенціал. Мовою міжнаціонального спілкування вважалася російська, натомість відносно української насаджувалася стереотип відсталості та провінційності. «Індустріальним» містам протиставлялося «архаїчне» українське село, з огляду на семантичну опозицію «сучасне – відстале». Радянський кінематограф створював або негативні образи українців (куркулів, бандерівців, поліцаїв), або кумедні (селяків-«хохлів»). Перехід представників національних меншин у російське мовно-культурне коло сприймався як закономірний та соціально обумовлений⁴⁰.

³⁹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 315.

⁴⁰ Луцук В. Україна: проблема престижності та ідентичності. – К., 2000. – С. 53.

Дегероїзація і денаціоналізація української історії спричинили наповнення її чужими подіями та героями, сприяли формуванню «радянського українця» – носія негероїчної ментальності. «Повоєнна радянська історія посилює процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку». Україна опинилася на маргінесі радянської історії, сприймалася не в якості «Центру», а як «основна житниця» чи «всесоюзна кочегарка»⁴¹. Лише після проголошення незалежності України, долаючи негативні наслідки тоталітарного режиму, український соціум отримав змогу репрезентувати свою особливість та унікальність, утвердити право на самостійність і суб'єктність у світовому просторі.

Ментальні дисонанси в ареалах погранич великою мірою пояснюються тим, що свідомісні пріоритети й ідентифікаційні матриці тут доволі часто є конкуруючими і навіть неспівмірними; подвійна ментальність здатна набувати постійного характеру, проявлятися по-різному в залежності від обставин та ситуацій. Наслідком такого стану є синдром «віртуальних» кордонів – тих, які дана спільнота вимальовує у масовій свідомості, вважаючи їх оптимальними для себе. Геополітичні уявлення на українсько-російському пограниччі формуються насамперед під впливом позитивних і негативних ментальних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Проте головна технологія влади полягає у переформатуванні свідомості за допомогою офіційної пропаганди таким чином, щоб реальність почала виглядати як ілюзія, а міфи стали справжньою дійсністю.

⁴¹ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. – К., 2015. – С. 71.

Проблема кордонів і погранич, яку небачено актуалізували політичні трансформації останніх років, закономірно стала одним з найбільш «затребуваних» предметних полів сучасної когнітивістики, зламавши традиційну ієрархію наукових напрямів і субдисциплін і увівши в компаративні дослідження нову домінанту: соціокультурний простір обабіч реальних і уявних кордонів – державних, адміністративних, етнічних, символічних і усяких інших. Величезний обсяг літератури на теми контактних і конфліктних зон й порубіжних ідентичностей та поведінкових стереотипів, яка побачила світ у різних країнах, уже навряд чи піддається системному аналізу. Однак загальні методологічні принципи дослідження погранич вимальовуються доволі чітко. У їх основі – соціокультурні параметри і їхній вплив на формування особливих гібридних ідентичностей та ментальностей, новий погляд на центри й периферії національних держав та їх об'єднань, нове бачення історизму й культурної пам'яті.

Для України, територіальна цілісність якої формувалася упродовж століть переважно зусиллями держав-метрополій з різноспрямованими інтересами, проблема погранич є своєрідною домінантою смислоутворення. Від того, наскільки точно в історичному аналізі враховуватиметься калейдоскоп векторів її розвитку разом з витоками демаркаційних ліній політичного, культурного, релігійного та іншого походження, залежить у кінцевому рахунку якість соціальної діагностики. У контексті того рівня, якого сягнула у наш час міфологізація символічного порубіжного простору з майже неперехідними бар'єрами по лінії «ми – вони», значення останньої неможливо переоцінити. Якщо ж говорити про методики соціального й когнітивного аналізу феномена пограниччя в його українському варіанті, то їх належить напрацьовувати з врахуванням тих нових реалій, які створені гібридною війною. Йдеться насамперед про нові підходи до аналізу мотивацій конструювання кордонів як на місцевості, так і в головах людей. А також про з'ясування того, яку саме ментальність та ідентичність провокує військове протистояння у зоні конфлікту.

Ментальність не є чимось окремим від реалій буття, наголюпував П. Йолон. Вона являє собою саме той спосіб

світосприйняття і світорозуміння, який відрізняє один етнос від другого, одну цивілізацію від іншої, культуру однієї спільноти від культури іншої. Те ж стосується і менталітету: він визначає міру рівноважності емоційності і раціональності, індивідуалізму і колективізму, бо справді є тією «мірою»⁴². В такому контексті проблеми ментальності постають у ролі методологічного ключа та пояснювальної парадигми процесів самоідентифікації в українському суспільстві.

Більшість аналітиків сьогодні визнають, що вироблена у радянські часи патерналістська модель підтримки культури за умов незалежності виявилася неефективною. Українська етнонація продемонструвала виразні ознаки своєрідної автоетнофобії, коли багато українців навіть не маскували власну нелюбов до всього українського. Найбільш запитаний в українському суспільстві образ традиції як бренду внаслідок прагнення до його якомога яскравішої візуалізації часто справляв вплив, протилежний очікуваному. Як констатує В. Пекарчук, суперечливий перебіг розбудови демократичного суспільства в Україні призвів до еклектичного нашарування у свідомості пересічного українця різних, часом взаємно несумісних світоглядів, а як наслідок – до відсутності у чималой кількості співгромадян глибоких переконань та світоглядних устоїв. «Громадяни часто плутаються у тенетах власних ідентичностей, одночасно вважаючи себе, скажімо, і українцем, і слов'янином, і євразійцем, і європейцем, причому національна ідентичність і патріотичні почуття щодо власної країни часто виявляються у них далеко не першорядними»⁴³.

Формування ментальних образів у зонах погранич відбувається під значним впливом когнітивної психології. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. «Наслідком є те, що мотивація поведінки

⁴² Йолон П. Образи ментальності та її суб'єкта. Проблеми теорії ментальності. – К., 2006. – С. 376-377.

⁴³ Пекарчук В.М. Культура етноменшин України: відродження й розвиток (1990–2000-ні рр.) // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 133-134.

людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією»⁴⁴. Проблема «часово-просторового балансу» індивідуального досвіду особи та глобального контексту її існування потребує ґрунтовного вивчення у ментальному вимірі. Ф. Джеймсон для її вирішення звертався до ідеї «когнітивного віддзеркалення» або «когнітивної картографії» – спроби заповнення прогалини між «феноменологічним сприйняттям та реальністю, яка перевищує межі всякого індивідуального досвіду». Когнітивна картографія, на його думку, надає змогу суб'єкту конструювати репрезентацію місця, яке він займає у світі взаємопов'язаних економічних, соціальних і політичних реальностей. Вона інтегрує індивіда в більш широкий соціально-політичний контекст, який є несвідомий для нього, але здатний формувати ідентичність та спрямовувати дії. Таким чином маркери «когнітивної картографії» здатні коригувати екзистенційні уявлення, поєднувати особисте і соціальне, локальне та глобальне. Ф. Джеймсон пропонує ширше застосовувати поняття «естетики когнітивної картографії» за допомогою якого можливе пізнання соціальної цілісності та здійснення «просторового аналізу культури»⁴⁵.

У рамках метагеографії сформувалося доволі чітке бачення схем і образів «паралельних» просторів, що співіснують поруч з реальними територіями. Вони здатні продукувати приземлені паранаукові уявлення, підживлювати міфотворчість та різного роду ідеологічні спекуляції. За Д. Замятиним, «всілякі породження оригінальних локальних чи регіональних міфів багато в чому базуються саме на географічній уяві, причому процес розробки, оформлення локального міфу являє собою, вочевидь, «напівсвідому» чи «напівнесвідому» когнітивну «витяжку» з певних географічних образів, які є певним «пластом несвідомого для даної території чи місця»⁴⁶.

⁴⁴ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С. 97.

⁴⁵ Jameson F. The ideologies of theory. – London–New-York, 2008. – P. 269-270.

⁴⁶ Замятин Д. Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос. – 2012. – Вип. 6. – С. 552.

Метагеографія, зазначає Б. Беррі, є частиною географічних рефлексій, що мають справу з принципами, які «знаходяться за межею сприйняття дійсності та перевершують її»⁴⁷.

В умовах пограниччя важливо досліджувати як цивілізаційні відмінності по лінії «Захід – Схід», так і витoki становлення роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та регіональних ідентичностей. «Винайдення традиції» тут відбувалося під значним тиском культур метрополій і відповідної політики, а оскільки цей тиск зазвичай буває неявним, опосередкованим, то роль сконструйованих і спонтанно виникаючих міфів у цьому процесі ігнорувати неможливо. Можна безкінечно дискутувати на тему «з чого починається батьківщина», але очевидно, що роль значущого символу тут першорядна. Бажаний образ-символ створюється насамперед шляхом соціальних порівнянь, як правило, з акцентуванням відмінностей. Позитивні автостереотипи і зазвичай негативні гетеростереотипи співіснують, а межею між ними є сконструйований або реальний кордон. Виразні ризики для політичної стабільності і навіть територіальної цілісності держави створюються там, де образно-міфологічна складова з негативними конотаціями домінує і визначає тональність наукових і політичних дискурсів.

На жаль, значення кордонів по-справжньому усвідомлюється після їх зникнення з політичної карти. Але кордони, які зникають на карті, мають, як правило, ще запас існування у соціально-політичному просторі. Інколи їхнє «життя після життя» триває досить довго, і це відчули на своєму досвіді громадяни об'єднаної Німеччини⁴⁸. Здатність політичних кордонів до «виживання» можна пояснювати, за Т. Зарицьким, інтенсивністю соціальних і економічних процесів. Але не меншою мірою тут дістає прояв поєднання глибоко закорінених ментальних стереотипів і певних ідеологічних впливів. Пошлемося у цьому контексті на думку відомого

⁴⁷ *Berry B.* A paradigm for modern geography // *Direction in geography*. – London, 1973. – P. 9.

⁴⁸ *Зарицький Т.* Сталість кордонів території Польщі // *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів*. – Луганськ, 2002. – С. 268-269.

дослідника націоналізмів Дж. Армстронга. Територіальні межі й кордони, зауважує він, можуть змінюватися і змінюються досить часто. Проте деякі «межі й кордони», які існують у людській уяві, набагато стабільніші. Міфи, символи, способи спілкування вибудовуються методом вилучення, протиставлень «ми» і «не ми», і тому виявляються життєздатнішими, ніж суто матеріальні чинники. Особливості етнічних груп лежать у площині сакральної ідентичності, наявність символізованих «кордонів» груп виявляється в архітектурі, одязі, способі поведінки. Що ж до міфів, то саме вони постають у ролі «інтегруючого феномена, в якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення». Основою становлення «української ідентичності виступає не демографічний чи лінгвістичний континуїтет, а міф про цей континуїтет»⁴⁹.

Політологи наголошують на тому, що багатополарність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. «Це арена перехресцування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. А це означає, що запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо»⁵⁰.

⁴⁹ *Armstrong J.* Nations before nationalism. – Chapel Hill, 1982. – P. 5-9, 130.

⁵⁰ Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – С. 143.

Безумовно мав рацію А. Лефевр, який зазначав, що конструювання простору, як результат організації соціальних відносин, є формою його «присвоєння», включення фізичних об'єктів в ментальну карту через форми сакралізації та найменування, функціонального розділення»⁵¹. Уважне дослідження трансформаційних процесів, які відбуваються у ментальному просторі – ритмів життя, соціокультурних циклів, ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм – стратегічний ресурс для з'ясування та теоретичної ідентифікації ролі та місця української ментальності в соціально-політичному житті держави. Консолідація української політичної нації, формування національної ідентичності, зростання громадянської активності соціуму та забезпечення поступального розвитку української держави неможливі без подолання інерції ментальної залежності від впливів та ідеологій минулих епох. Глибоке осмислення феномену ментальності як системи соціально-психологічних домінант людини, поєднаних із багатобарвною палітрою свідомих та підсвідомих символів, кодів та уявлень дасть змогу з'ясувати, що у нинішній конфліктогенній ситуації в Україні зумовлене сучасними політичними реаліями, а що закорінене в історичних пластах різної тривалості, у ментальних відчуттях та ідентифікаційних практиках. Отже, сьогодні доцільно концентрувати наукову увагу на дослідженні цивілізаційно-ментальних відмінностей в українському суспільстві, проясненні витоків становлення роздвоєної лояльності та регіональної ідентичності, які найбільш рельєфно проявляються на українсько-російському пограниччі. Можливо, розгляд цих складних для українського суспільства проблем в контексті теорії фракталів стане поштовхом для усвідомлення власної ідентичності та здійснення відповідального ідентифікаційного вибору, завжди непростого, а іноді і нестерпно болючого.

⁵¹ *Lefebvre H. The production of space. – Oxford, 1991.*

3. Витоки українсько-російського протистояння: фрактальний підхід

Межовий простір часто репрезентують як ареал, де розігруються усі можливі драми й трагедії. І динаміка суспільних процесів, і рух думки у цій сфері приховує в собі одночасно і прогрес і регрес, так само як і формування розколотих смислів, аж до таких, які несуть у собі елементи саморуйнування. З такого погляду кожне явище має розглядатися й визначатися через одну чи кілька дуальних опозицій. Саме кордон поділяє культуру на опозиційні полюси, між якими розміщуються категорії свідомості, що перебувають у стані діалогу. Діалог (в ідеалі) повинен бути спрямований на пошук консенсусу та балансу між полюсами, який допомагає пом'якшувати й мінімізувати соціокультурні суперечності та конфлікти. На те, що Україні довелося пережити період свого становлення у такому межовому просторі, на «пограниччі культур», звертає увагу О. Прицак. «Назва України – «пограниччя». Як кожне пограниччя, ця територія вагітна, з одної сторони злиттям багатств різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з другого боку – протиріччями, які оці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'я, патримоніальна і конституційна системи»⁵².

Осмислення феномену пограниччя, безумовно, наближає нас до розуміння усієї складності українсько-російських відносин на сучасному етапі. Проте, значно більш продуктивним у соціальному аналізі витоків конфлікту може бути застосування концепції фрактального дуалізму, вписаної у контекст дискурсивної історії. Неупереджений аналіз неспівмірних дискурсів створює надійний методологічний фундамент для розуміння «української кризи» у співвідношенні з глобальними політичними процесами, з одного боку, і специ-

⁵² Прицак О. Що таке історія України // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 209.

фічними обставинами «стикового пограниччя», з іншого. Нове обличчя сучасного регіоналізму перетворює світ на складну мозаїку мереж, розуміння якої мислиме лише на ґрунті нової наукової мови і нових методів соціального аналізу. Застосування парадигми концептуального фракталу доцільно розглядати в якості методологічного ключа, який допоможе усвідомити локальну багатоманітність сучасного глобального світу, осмислити структурні алгоритми становлення та динаміки усіх соціокультурних феноменів.

Фрактальні структури із властивою їм спроможністю комплексного означення процесів самоорганізації, стали розглядатися як універсальна модель для опису різноманітних багатовекторних систем. Масштабна інваріантність та повторюваність подібних структур на різних рівнях системи, дозволила редукувати всю систему до одного, загального першоелемента – фракталу. Авторство терміна «фрактал» (від лат. *fractus* – подрібнений) належить французькому та американському математику, винахіднику фрактальної геометрії, Б. Мандельброту, який вкладав у нього смисл фрагментації систем, самоподібності фрагментів, схожості компонентів на самих себе. «Фрактал – це об'єкт із фрагментів, які при довільному масштабуванні та поворотах виявляються подібними до самого об'єкта; це динамічне явище і процес, властивості якого змінюються у координатах від чіткої регулярності до хаосу»⁵³. В широкому розумінні фрактал означає геометричну фігуру, що характеризується самоподібністю, кожен фрагмент якої повторюється при зменшенні масштабу. Тобто невелика частина фракталу здатна містити інформацію про весь фрактал.

Евристичний потенціал фрактальної парадигми виявився затребуваним у соціальній психології, семіотиці, етнології, політології. Теорія фрактальності репрезентує великий практичний ресурс, пов'язаний із соціумом та соціальною динамікою, міграційними проблемами та закономірностями розвитку міського простору. Концептуальний вимір фракталу у

⁵³ Mandelbrot B. *Fractals: form, chance and dimension*. – San Francisco, 1977.

семіотиці культури постає у вигляді інформаційних практик в координатах певного культурного простору. Подібність концептуального фракталу виявляється на рівні понять, ментальних конструкцій, інтелектуальних візій, смислів. Сучасна людина живе не тільки в світі речей, але й в світі знаків та символів. Інтерпретувати будь-яке явище культури неможливо без розуміння «прихованих» чи «невидимих» суб'єктивних смислів та усвідомлення об'єктивної структурної цілісності культурних відносин, інваріантних при перетвореннях.

У загальному вимірі фрактальна теорія пропонує нові контексти розгляду звичних явищ та структур, певним чином реструктуруючи свідомість людини. Ця реструктуризація здатна проникати у всі сфери її життя та формувати нові смисли традиційних та усталених парадигм. Таким чином концептуальний фрактал відтворює себе на всіх рівнях структури, в якій він є організаційно-інструментальним алгоритмом. Фрактал – нове явище у світовій науці, воно поступово набуває нових граней та ознак, основними з яких залишаються самоподібність та динамічність, суб'єктивність та об'єктивність, мінливість та сталість, моделювання та прогнозування. Вже проглядаються тенденції до типологізації фракталів (супер-, мульти-, алеаторні фрактали) не тільки в математиці і геометрії, але й в гуманітаристиці. Якщо популярність застосування фрактальних структур у різноманітних гуманітарних сферах буде зростати, то очікування того, що «фрактальна картина світу» може перетворитися із метафори на реальність⁵⁴, дуже швидко справдиться.

Як прояв фрактального дуалізму розглядає ментально-ціннісну генетику московської великодержавності, з одного боку, та українського етногенезу на козацькому степовому просторі, з другого, І. Піляєв. Постмодерній епосі, вважає він, притаманна наростаюча фрактальність віртуальних культурних феноменів, якими сповнена суспільна свідомість з її

⁵⁴ *Henderson T., Boje D. Organizational development and change theory: managing fractal organizing processes. – New York, 2015.*

новими, прискореними формами приватно-ціннісної скороминушості. Йдеться про міфи, архетипи, соціальні проекти, підвладні використанню в інформаційних війнах. На переконання І. Піляєва, історико-ієрархічний зріз зазначеної фрактальної парадигми придатний для конструктивного аналізу генези та розбудови української державності. Після монгольської навали середини XIII ст., яка призвела до поділу Русі між Ордою та Європою, її території упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих центрів – умовно європейського та євразійського. Навіть на тих короткотривалих етапах, коли вони перебували у форматі єдиної держави – СРСР, фрактальна дихотомія простежувалася на всіх рівнях – від мікро- до субрегіонального, зумовлюючи цивілізаційно-культурну та геополітичну альтернативність (біполярність). Фрактальна дихотомія цінностей та геополітичних орієнтацій визначила в кінцевому рахунку межі аксіологічно-поведінкових «Європи» та «Євразії». Сучасна Російська Федерація, по суті, виступає багатонаціональною, імперською, євразійською альтернативою проекту національної, європейської, демократичної Русі-України, і цей фрактальний дуалізм (дихотомія) цінностей та онтологічних, моральних, політичних, геополітичних орієнтацій буде, на думку І. Піляєва, наростати⁵⁵.

Фрактальна парадигма соціального аналізу забезпечує уведення проблеми українсько-російських відносин у контекст зіткнення протилежних за своїм змістом самоідентифікацій – української національної і російської імперської. За такого підходу сам українсько-російський кордон стає символом несумісності орієнтаційних матриць – для України це своєрідне «огранювання» суверенітету і маркер ідентифікацій, для Росії – гальмівна перешкода на шляху омріяної реінкарнації імперського простору. І якщо порубіжжя як ареал взаємовпливів продукує ціннісну амбівалентність, стимулюючи найрізноманітніші обміни смислами, то кордон

⁵⁵ Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – № 1. – С. 129-138.

однозначно виступає в ролі демаркаційного рубежа, символа-коду «боротьби на ураження» з одночасним спустошенням.

Осмилення складних і неоднозначних процесів, у ході яких «логіка стає політикою», у суспільних науках почалося відразу ж після розпаду СРСР, і зарубіжне «радянознавство» виявилось у порівнянні з пострадянським більш оперативним. Американський політолог Дж. Міршаймер, констатуючи наявність «історії взаємної ворожнечі між росіянам и й українцями», серед факторів конфліктогенності у їхніх відносинах ще у 1993 р. поставив на перше місце «протяжний незахищений кордон між двома країнами». А на другому місці у нього – загроза гіпернаціоналізму на основі взаємної неприязні, ускладненої етнічною строкатістю та суперечками навколо проблеми Криму й Чорноморського флоту⁵⁶.

Німецький радянознавець Г. Сімон (Зімон) вважав надзвичайно важливим знайти оптимальну відповідь на питання: що означав розпад СРСР для новопосталих держав, насамперед, для самої Російської Федерації і які – інтеграційні чи дезінтеграційні процеси він потягне за собою? Розмірковуючи про перспективи Росії на шляху будівництва власної національної держави, Г. Сімон провів чітку грань між усвідомленням її значущості в РФ, з одного боку, та в Україні, з іншого. Українці, як і естонці чи словаки, сприймають національну державу європейського типу як здійснення історичної мрії і як гарантію продовження існування нації в майбутньому, наголошував він. У баченні росіян національна держава означає самообмеження і відмову від імперії. Широкий спектр політичних сил Росії не схильний сприймати розпад СРСР як кінець імперії. «Вони вбачають у Росії не державу, як всі інші, а домінуючий форпост у європейському просторі», який на даний час у зв'язку з внутрішнім та зовнішнім розпадом є ще слабким; але він отямиться і набереться сил і знову буде «відігравати ту роль, яку надала йому історія».

⁵⁶ *Mearsheimer J.* Case the Ukrainian nuclear deterrent // *Foreign Affairs*. – 1993. – Vol. 72. – № 3. – P. 53-56.

Тим часом для Г. Сімона уже в 1994 р. було очевидно: питання «хоче чи може Росія стати національною державою», є для неї смисложиттєвим. «Лише в ході такого перетворення Росія зможе стати партнером у майбутній інтеграції – в загальноєвропейських чи особливих східноєвропейських рамках. Національна держава не є етнократією. Російська держава, що мала столітній досвід співжиття з іншими народами, повинна бути спроможною знайти автономне урегулювання для неросіян». Але саме в Росії виникла дивна ситуація, коли націоналісти виступають проти національної держави. «Імперський ревізіонізм обґрунтовується тим, що інші народи неспроможні побудувати економічно життєздатні держави, а також забезпечити політичну стабільність і військову безпеку на європейському просторі. Охоронці імперії, очевидно, розвивають альтруїстичну доктрину, згідно з якою турботи і клопоти інших треба брати на себе»⁵⁷.

Пізніше прогнози Г. Сімона трансформувалися у концепцію «штучного» й неісторичного характеру Російської Федерації – «держави, якої ніхто не бажав, з кордонами, які у багатьох випадках неможливо обґрунтувати ані етнічно, ані історично, ані економічно». Базовані на силі, вони створюють очевидний парадокс: РФ виступає водночас і як охоронець понад тисячолітньої історії імперії, і як фактор її «внутрішньої ліквідації і неминучого розпаду». У 2000 р. Г. Сімон вже прямо пов'язував сумну перспективу для РФ з імовірністю ставки її політиків на силу і довільного зруйнування лінії кордону, яка «доти не піддавалася коригуванню будь-де». Саме такими намаганнями обумовлював він можливу активізацію конфліктного потенціалу на Сході України⁵⁸.

На проблемах українсько-російського кордону фокусували свою увагу і російські науковці, хоч їхнє бачення його місця й

⁵⁷ Зімон Г. На шляху від радянської системи до національно-державного устрою: інтеграція чи розпад? // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К., 1994. – С. 44-46.

⁵⁸ Сімон Г. Российский национализм русских и нерусских // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 2. – М., 2010. – С. 14-17.

ролі виразно вималювалося дещо пізніше. Природно, що своїм першочерговим завданням ідеологи РФ вважали не огранювання простору національної держави, а реінкарнацію імперських постулатів. Звідси акцент на зображенні імперії як «форми, ступеня, категорії глобалізації» у провідного російського теоретика регіоналізму Л. Горизонтова. Конструювання макрорегіону, у межах якого опиняються території «сучасних України і Білорусі», у баченні російських істориків будувалося на запереченні поняття «Центрально-Східна Європа», уведеного в обіг польськими істориками. Натомість активно пропагувалися різні версії імперії-регіону й імперської ідентичності. З імперією-регіоном, за Л. Горизонтовим, пов'язані уявлення про природні кордони, до яких вона прагне і вихід поза які здатен її серйозно послаблювати. Імперія могла гальмувати, але могла й стимулювати формування націй. Автор вважав, що врахування амбівалентної ролі імперій у націєбудівництві дає змогу історикам вийти поза межі дискурсу національного відродження з його «антиімперіалістичним пафосом». Важливим, з його погляду, є і врахування – у випадку розділених націй – специфіки становлення міжімперських регіональних спільнот, своєрідних протоевро регіонів з не лише етнічною, але й певною господарською спільністю⁵⁹. У підкреслено нейтральному вигляді (очевидно, зіграло свою роль опублікування згаданих міркувань в українському виданні) тут окреслено принципову відмінність українського й російського позиціонування в Європі: українець наполегливо шукає своє місце в європейському просторі, а для росіянина шокуючою обставиною стало значне звуження звичного радянського простору. Унезалежнення України в РФ здебільшого сприймається як непорозуміння, а то й як штучна «етнічна химера».

Обираючи стратегію власного розвитку після здобуття незалежності, Україна віддала перевагу ідеї «європейськості» у тому вигляді, в якому вона була реалізована у досвіді ЄС. За А. Гальчинським, «коли Україна ставить питання про стратегію євроінтеграції, то для нас – це шлях відтворення

⁵⁹ Горизонтов Л. Імперія в регіоне, імперія-регіон, імперія регіонів // Регіональна історія України. – 2008. – Вип. 2. – С. 127-134.

національної ідентичності українського народу. Для Росії – це інше, це зміна цивілізаційного коду російської спільноти»⁶⁰. Антизахідна налаштованість простежується упродовж усієї історії Росії. З XVIII ст. веде свій початок традиція протиставлення західній «хитрості» російської «святої простоти» – лише остання вважалася запорукою «спасіння душі». У знаменитій уваровській тріаді самодержавство на першому, а народність на третьому місці опинилися зовсім не випадково». Ідеологи царизму сакралізували в такий спосіб ідею особливо тісного зв'язку монарха й народу, якого, мовляв, були позбавлені мешканці Західної Європи. Доповнена гаслом православ'я, ця ідея подавалася як освячена вищими силами. Символ імперії перетворився в такий спосіб на мобілізаційний політичний ресурс, інструмент явної чи прихованої експансії, засіб освячування війн, які оголошувалися справедливими.

За такої постановки питання російська політична думка не відчувала особливої потреби у визначенні власних природних кордонів. Перевага у ній віддавалася, за М. Горєловим, таким категоріям як «сфери виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення україномовного населення», «ближнє зарубіжжя». Звідси легко вивести і відсутність в РФ чіткої межі застосування методів внутрішньої і зовнішньої політики, і наявність там проблем у відносинах з будь-якою сусідньою державою, якщо вона не погоджується на роль сателіта. «Парадигма розбудови російської державності – беззастережне успадкування старих державницьких ідеологем, принципів та стилю ведення зовнішніх справ, бачення своєї геополітичної ролі. Питання про переосмислення імперської спадщини, історичну відповідальність, необхідність оновлення відносин з найближчими сусідами у Москві навіть не виникало. Все це зумовлює концептуальні підходи та зміст російської стратегії щодо України»⁶¹.

⁶⁰ Гальчинський А.С. Час національного пробудження. Публіцистичні есе. – К., 2004. – С. 92.

⁶¹ Горєлов М. Українська доктрина Росії доби незалежності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 4. – С. 65-66.

Росія довго заперечувала участь своїх військових підрозділів у подіях на Сході України, але для світової громадськості її маневри були абсолютно прозорими. Не робить помилок, – застерігав західних політиків відомий американський політолог, автор концепції «м'якої» сили Дж.С. Най, – те, що відбувається в Україні, є агресією Росії. Зіткнувшись із серйозними проблемами, Путін взяв на озброєння реактивний і умовно-патогенний підхід, який може дати певний вигравш лише у короткостроковій перспективі. Оголосивши себе «найбільшим націоналістом» країни, він водночас спирається на ідеї неослов'янофілів, які відрізняє насамперед підозра до західного культурного й інтелектуального впливу. Він вів нетрадиційну війну із Заходом, підтримуючи найтісніші зв'язки із Сходом. Тому загроза, що походить від Росії, тягнеться далеко за межі України. Адже вона не лише відродила тактику часів холодної війни, але й продемонструвала завуальовані ядерні погрози⁶².

Вже очевидно, що у ХХІ ст. характер українсько-російських відносин визначається непримиренним зіткненням двох парадигм: демократично-індивідуальної й централістсько-імперської. Імперськість – саме та домінанта російської свідомості, без якої її апологети не мислять існування власної держави як такої. За О. Прохановим, «Росія і зараз імперія. Її подальший розпад, якщо він відбудеться, перетворить Росію у конгломерат просторів. Якщо позбавити Росію імперськості як принципу її творення, то від Росії залишиться одне лахміття». Ще відвертішим виявився С. Караганов. В інтерв'ю «Русському журналу» 2009 р., опублікованому під назвою «Нікому не потрібні чудовиська. Десуверенізація України», він прозоро натякав: у Росії немає жодних інструментів впливу на ситуацію в Україні; не бачив він і реальних можливостей того, що Європа «дасть карт-бланш Росії на те, щоб вона окупувала Україну в цілому або по частинах. Але і Росія, доводив він, «не захоче одержати в себе під боком цілковито некеровані території»⁶³.

⁶² Най Дж.С. Про російську загрозу, або Чому ніхто не виграє у новій холодній війні // День. – 2015. – 21 квітня.

⁶³ Щербак Ю. Україна в зоні турбулентності. – К., 2010. – С. 107, 177-178.

Імперія фігурує як домінантна ідея з об'єднуючим підтекстом і у геополітиків правої орієнтації (один з розділів «Основ геополітики» О. Дугіна має назву «Росія немислима без імперії»⁶⁴). Німецький політолог А. Умланд наголошує на тому, що ідеологія О. Дугіна пронизана думкою про нове народження (а не реставрацію старої радянської чи дорадянської) Росії і може трактуватися як крайня форма специфічно російського «супранационалізму». «Неоевразійство» Дугіна, доводить він, можна розглядати як специфічно російський різновид ідеології єврофашизму і пов'язувати його манеру поведінки з мегаполітичною стратегією й тактикою «політичної мімікрії» європейських «нових правих». Ототожнюючи свої підходи з євразійством, О. Дугін намагається підвищити значущість власних памфлетів, хоч саме поняття «Євразія» у нього має не лише більш широке, але й по суті інше «наповнення», ніж у дискурсі російського інтелектуального руху міжвоєнного часу. У цьому сенсі «неоевразійство» тісніше споріднене з світовим окультизмом, західним традиціоналізмом та з «новим націоналізмом», що виник у Німеччині після Першої світової війни⁶⁵.

Запропоновані О. Дугіним логічні схеми виразно простежуються у тому ставленні до сучасних кордонів України, які неодноразово озвучував В. Путін. Ще на засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» (жовтень 2014 р.) він поставив під сумнів належність Україні трьох регіонів – Східної та Південної України (у путінському трактуванні Новоросії з Харковом, з центром у Новоросійську, яка, мовляв, тільки у 20-х рр. була передана від Росії Україні), Криму (рішення про передачу якого Україні було, мовляв, у нелегітимний спосіб прийняте М. Хрущовим) і Західної України

⁶⁴ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997. – С. 251.

⁶⁵ Умланд А. Новые идеологические образования в современном русском антидемократизме: западные концепции, антизападные политические доктрины и постсоветский партийный спектр // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 33. – К., 2007. – С. 388-392.

(прирізаної до України як результат Другої світової війни)⁶⁶. Така ж сама риторика спостерігається і в подальших висловлюваннях та публікаціях В. Путіна.

У баченні західних росієзнавців «імперськість» російської свідомості з обстоюванням виняткової ролі православно-християнської цивілізації та її рівновіддаленості від західних і східних традицій виводиться, з одного боку, від кількох століть перебування в орбіті монгольських впливів, а з другого – від безпрецедентної тривалості відносин, побудованих на кріпосному праві. За Р. Пайпсом, ментальність її населення склалася як результат емоційної залежності від неспокійних кордонів і страху перед іноземним вторгненням. «Імперський синдром» подається як потужний антиліберальний фактор, а постійні колонізаційні потуги – як чинник мілітаризації свідомості. Такого тягаря традицій, пересудів і стереотипів, на його думку, неможливо позбутися за короткий час⁶⁷.

Навіть у найменш заангажованих російських аналітиків можна зустріти акценти на імперській величч, химерно поєднані з апологією радянськості. Унітарно-імперська конструкція проглядається і за радянською, і за путінською моделлю федералізму, доводить А. Захаров. Але «імперія – це не тільки насильство і примус». Принципову новизну радянської імперії автор вбачає у декларуванні вільного виходу республік з СРСР, і у цьому розумінні «радянський федералізм несподівано представ більш симпатичним проектом, ніж його нинішній російський аналог»⁶⁸. Загалом же, констатує російська дослідниця О. Малінова, «у російському політичному просторі імперія виступає не стільки як категорія для

⁶⁶ Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/events/president/news>.

⁶⁷ Пайнс Р. Россия на пороге XXI века. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/print/240222.html>.

⁶⁸ Захаров А. «Спящий институт». Федерализм в современной России и в мире. – М., 2012. – С. 16-37.

аналізу реальних проблем, скільки як популярна ідеологема»⁶⁹.

У трактуванні історика й політолога з Центру балтійських та східноєвропейських студій університету Сьодерторн (Стокгольм) І. Торбакова пошуки втраченого статусу великої держави і глибоке антизахідництво, продиктоване «почуттям образи через уявне приниження з боку Заходу», стимулюють відродження ідеології класичного євразійства, яке почалося у 1990-х рр. На прикладі О. Дугіна вже було показано, що неоевразійство являє собою специфічний тип російського націоналізму й консервативну ідеологію, які водночас воскрешають дискурс романтизму XIX ст. і адаптують його до сучасних умов. Симптоматичними виявилися спроби створити певну «гібридну» версію ідеології російської винятковості на основі поєднання ідей «неоевразійства» і класичних версій геополітики. Із «євразійства» запозичується зображення Росії як особливої цивілізації із загальносвітовою культурно-історичною місією, а із геополітики – теза про одвічне прагнення Заходу принизити й розчленувати її. На такій доволі хиткій основі вибудовуються як схеми специфічних інтересів і завдань Росії на пострадянському просторі, так і поширені уявлення про «співвітчизників», які, мовляв, потребують російського «захисту».

Підвищена увага до просторових явищ і здатності чи нездатності влади кваліфіковано ними управляти – відмітна риса сучасних пояснювальних схем. Російський історик В. Булдаков відшукує соціально-генетичні причини нестабільності розвитку і витоки революцій в Росії у аритмічному режимі просторової ентропії, який простежується ним від часів Київської Русі. Сила і тривкість (відповідно й конфігурація) будь-якої імперської влади, доводить він, пов'язана не з інтенсивністю насильства і не з його театральними сурогатами, а зі ступенем (тотальністю) оволодіння простором. Йдеться не лише про простір як територію, але й про

⁶⁹ Малинова О.Ю. Дискусии о государстве и нации в постсоветской России и идеологема империи // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 31-58.

простір владарювання. Збої в управлінні загрожують розростанням простору хаосу.

Русь, за В. Булдаковим, ніколи не була усталеною даністю. Слабка освоєність території Київської Русі робила її державність суто номінальною, створювала потребу у зовнішньому управлінні у зв'язку з недостатністю автохтонних саморегулятивних механізмів. Лише кочовики-монголи надали системі зовнішнього управління імперськи-консолідаційний смисл, створивши інститут намісництва і ямську службу. Надалі недостатність комунікацій змушувала владу до «сумісництва простору території із простором населення за допомогою кріпосництва». Відносини влади-підкорення в Росії вибудовувалися не стільки за принципом верхи-низи, а як своєрідна етатизована станово-територіальна форма оволодіння простором. Влада завжди була змушена мати справу з «невловимою» соціальною енергією, що наповнювала «неозорі» й «непізнаванні» простори. Російська історія виявилася тому циклічною й катастрофічною, а революції стали частиною системної кризи украй архаїчної структури з проміжними етапами синергетичного процесу, спрямованого на самозбереження історичного типу державності⁷⁰. Розмірковування В. Булдакова тим більш цікаві, що пропонують нові підходи і до розуміння наших вітчизняних реалій. Болюча для Росії потреба «силового приборкування хаотичних просторів» в українському контексті оберталася насильницькою асиміляцією і нищенням ще не зміцнілої національної ідентичності, що поглиблювало «простір хаосу» і в самій Росії. Нова пояснювальна парадигма, яку запропонував В. Булдаков, не вільна від смакових підходів, але цікава остаточною відмовою від «прогресистського» (формаційно-поступального) підходу й ідеї циклічності.

Якщо ж говорити про стан вітчизняного «кордонного» мислення, то його роль у вибудові національного «гранд-нарративу» завжди була помітною, а подеколи навіть визначальною. Чимало гуманітаріїв акцентували увагу на темі пограниччя як домінанти української історії. В. Липинський

⁷⁰ Булдаков В.П. Революция как проблема российской истории // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 53-55.

розглядав проблему Степу як протистояння європейської землеробської традиції, уособлюваної городовим козацтвом і шляхтою, січовій стихії степової вольниці⁷¹. С. Кримський бачив у створеній на пограниччі новій соціальній і політичній організації перемогу «розумної ойкумени» над безоднею й хаосом і наголошував на розумінні кордону й межі як фактора цілісності⁷². Сучасні дослідники, навпаки, пов'язують з кордоном феномен українського розділення, специфіка якого вбачається у його принциповій неподоланності – з різними відповідями на один виклик, станом роздвоєної лояльності та дихотомної ментальності⁷³.

Утім, рівень аналітичної конкретики у дослідженні вітчизняних кордонів можна вважати задовільним лише в хронологічних межах ХХ століття. В радянські часи міжреспубліканські кордони взагалі не були об'єктами серйозного наукового аналізу, проблема кордонів між республіками була визначена як другорядна й не важлива. Після розпаду СРСР тепер уже міждержавні кордони почали привертати до себе дедалі більшу суспільну й наукову увагу: це засвідчила, зокрема, монографія В. Боєчка, О. Ганжі, Б. Захарчука, в якій, щоправда, процеси оформлення кордонів простежені майже виключно у межах ХХ століття⁷⁴. Зарадити такому становищу здатні напрацювання у руслі кордонної аналітики, нагальна потреба у створенні якої давно назріла. Без побудованої на нових концептуальних засадах системи досліджень кордонів та погранич в історичній ретроспективі, уважного осмислення культурних, ідеологічних і політичних контекстів та смислів порубіжжя говорити про формування в Україні сучасного кордонного дискурсу не видається можливим.

⁷¹ *Литинський В.* Україна на переломі (1657–1659). – К., 1997. – С. 89, 229.

⁷² *Кримський С.Б.* Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 104-105.

⁷³ *Корольов Г.* Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок ХХ століття). – К., 2010. – С. 16-17.

⁷⁴ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.

4. «Війни ідентичностей» у дискурсивних координатах

Будь-яка війна тією чи іншою мірою є «гібридною», зазначають В. Горбулін, О. Власюк та С. Кононенко. Вона не обмежується лише збройним протистоянням, а складається з ідеологічних, пропагандистських, політичних, економічних, культурно-психологічних та інших елементів. Агресор завжди прагне використовувати внутрішні розколи і суперечності суспільств, які є об'єктом агресії⁷⁵. Інтерпретаційна складова гібридної війни реалізується за допомогою семіотичних засобів, які формують специфічний субнаратив та дискурсивний інструментарій, спрямовані на адекватне відображення політичних реалій. Як слушно зауважує Г. Яворська, продуктивними у осмисленні специфіки гібридної війни можуть бути сучасні когнітивно-семантичні та комунікативні підходи, які «дозволяють поставити питання про характер зв'язку між текстами щодо війни (дискурсивними практиками і наративами) та матеріальними (фізичними) параметрами воєнних дій»⁷⁶. Формування цілісного історико-політичного наративу гібридної війни є одним із щаблів конструювання національно-державної ідентичності, створення стрижня смислового протистояння у соціально-політичних процесах.

Проблема становлення та розвитку консолідаційної ідентичності українців тісно пов'язана з проблемою інформаційно-психологічної безпеки суспільства, яка стає ключовою і невідкладною в умовах війни. Нові геополітичні умови загострюють минулі й активують нові конфлікти, що суттєво позначаються на інформаційно-безпековому комплексі су-

⁷⁵ Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. – К., 2015. – С. 50.

⁷⁶ Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 4 (41). – С. 41-43.

часних держав⁷⁷. В форматі українсько-російського цивілізаційного протистояння подібні ситуації набувають особливого загострення та потребують посилення інтелектуальних зусиль, спрямованих на подолання історичних міфів, які міцно вкоренилися в свідомості українців. В контексті нових цивілізаційних викликів, пов'язаних із стратегіями деформації спільної ідентичності, ментальності, самосвідомості, світогляду й поведінки громадян України, фокусування уваги на інформаційних дискурсах та наративах розглядається як структурно-функціональна складова безпекових практик.

Використання різноманітних психоінформаційних стратегій є характерним для будь-яких гібридних війн. Як зазначає П. Шевчук, основні напрями та способи маніпулятивних технологій, які застосовує Росія у війні проти України спрямовані на поступове зниження міжнародного іміджу України з метою послаблення її геополітичного значення; відповідне дозування і спотворення інформації з метою дестабілізації ситуації в державі та впровадження власної політики «керованого хаосу»; формування стереотипу меншовартості і вторинності українців, а також відповідне руйнування почуття нації та народу; домінування російської мови, культури та традицій для утвердження самоідентифікації при одночасному витісненні української мови та культури⁷⁸.

За таких умов стратегію інформаційної агресії Росії проти України треба сприймати як війну проти ідентичності нації, її ідеології, історії та культури. Вплив на свідомість спотвореним словом і викривленим образом має негативний мотиваційний потенціал, який вражає духовні сили суспільства та моральні традиції. Постійне й активне насадження інформаційної агресії викликає порушення соціально-економічних процесів та зв'язків, призводить до загибелі держави та деморалізації населення. Тому постійне вдоско-

⁷⁷ Воронаєва Т. Спільна ідентичність в контексті консолідації українства // Українознавство. – 2016. – № 1 (18). – С. 11-14.

⁷⁸ Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти // Науковий вісник «Демократичне самоврядування». – 2014. – Вип. 13. – Режим доступу: <http://lvivacademy.com.visnik13/zmist.html>.

налення системи інформаційної безпеки та розвиток інформаційної культури повинні бути стратегічними орієнтирами у безпековій політиці України. Суспільству нарешті варто зрозуміти, що «майбутнє країни, її історична перспектива залежить від того, ким себе вважає її народ – самостійним суб'єктом, який визначає власне майбутнє і долю, або ж ідентифікує себе з іншим народом, з яким має об'єднатися⁷⁹».

Методи гібридної війни великою мірою спрямовуються на ментальні орієнтири особистості та її світоглядні домінанти. Для пошуку дієвих каналів впливу на суспільну свідомість використовується набір «сюжетних ліній», які структуруються та диференціюються з метою чіткого «перепрограмування» когнітивних стереотипів конкретних соціальних груп, етнонаціональних чи регіональних спільнот. Серед таких методів Є. Магда виокремлює «криве дзеркало» – перекручування та пересмикування фактів та дискурсів; «спекуляції на історії» – педалювання дискусійних моментів українсько-російської історії; «зеперечування очевидного» – створення оманливого враження щодо відсутності агресії, «бомбардування дезінформацією» – формування ліній розколу, які призводять до дестабілізації ситуації в країні⁸⁰. Від рівня розвитку інформаційно-культурної безпеки в Україні напряду залежить спроможність суспільства протистояти маніпулятивним гібридним інформаційним практикам, відстоювати національну ідентичність та захищати національну ідею.

Ідентичнісні пріоритети, як елементи сфери цілеспрямованої діяльності та позиціонування, становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму⁸¹. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини такого соціуму вони вимальовуються невиразно або набувають форми подвійної, «гібридної» ідентичності, ймовірність конфліктів різко зростає. В гібридних війнах конф-

⁷⁹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 151.

⁸⁰ Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. – Харків, 2015. – С. 22-28.

⁸¹ Hall S. Introduction: who needs «identity»? // Questions of cultural identity. – London, 1996. – P. 3.

лікт інтерпретацій здатний перетворюватися на когнітивну зброю. Реальні події не вважаються доказовими фактами, відповідність наративу дійсному ходу подій стає умовною або і взагалі ігнорується. Гібридні наративи розглядаються як маніпулятивні конструкти та механізми для утвердження потрібних цінностей, моделей поведінки і, зрештою, – формування гібридної метареальності.

Подібний стан обумовлюється застосуванням засобів так званої м'якої сили (*soft power*), що у найбільш небезпечному та результативному вигляді виявляють свою дію на когнітивно-емоційному рівні. Метареальність пропонує готові моделі ідентичності, комунікації, суджень, вибору ціннісних орієнтацій, пріоритетів. Соціум інтегрується у «заданий наратив» та змушений існувати у викривлених та примітивізованих ірраціональних реаліях. Таким чином задається суспільний дискурс, який за допомогою використання розбіжностей ціннісних настанов та світоглядних принципів спричиняє ситуацію когнітивного дисонансу й суспільного розколу.

Сьогодні важливо усвідомлювати, що інформаційна агресія – це беззаперечний факт нашої реальності, а інформаційний простір перенасичений деструктивними ідеями та альтернативними цінностями, здатними утворювати гібридну метареальність. Розвиток комунікаційних технологій та засобів зв'язку у поєднанні з агресивною політикою Росії відіграють роль потужних чинників некритичного сприйняття соціотрансформаційної динаміки, блокування оцінки реального перебігу подій та відповідного програмування реакції цільової аудиторії. Сучасний когнітивний простір України стає середовищем для формування ціннісних орієнтацій та специфічних смислів, нових мовних конструкцій та образів. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. «Наслідком є те, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією»⁸².

⁸² Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С. 97.

Гібридні наративи здатні формувати потрібне семантичне поле в інформаційному просторі, вводити у масову свідомість ту чи іншу репрезентацію подій та смислів. Наратив сприймається як фрагмент моделі світу, яка структурує дійсність і утворює в ній потрібну логічність та системність. Реальність певним чином вкладається у дискурс наративу, що значно спрощує як отримання інформації, так і її адекватну оцінку. Історичні образи, що формуються у дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, створюючи багато в чому ілюзорний світ символів, знаків, культурних кодів. «Територія образів» останнім часом незмірно розширилася – від образів влади до образів країн і регіонів, від образу «іншого» – до образу «ворога». Візуалізація заміщує реальну картину штучною конструкцією, фантомом, знаком, і лише від чесності й порядності історика чи публіциста залежить, наскільки знак відбиває реальність.

В умовах гібридної війни дієвим інструментарієм у структурі наративних практик стають міфологеми, завдяки яким маніпулювання свідомістю трансформується з малопомітного явища в потужну технологію. Міфи будуються на бінарних опозиціях, поділяючи реальність на «своїх» та «чужих», а міфологічна логіка не визнає об'єктивних причин існування подій та явищ. До найбільш поширених напрямів маніпулювання суспільною думкою належать: створення атмосфери бездуховності, політичного напруження й стану хаосу, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві ворога; дестабілізація політичних відносин, стимулювання недовіри, підозри, ворожнечі; провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійних зіткнень; зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади, інспірація помилкових управлінських рішень; підрив міжнародного авторитету держави, активізація діяльності опозиційних угруповань; дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу; зміна системи цінностей, нівелювання світових досягнень у науці й техніці; формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги; представлення свого способу життя як світоглядної моделі

майбутнього, яку мають наслідувати інші народи; підриє морального духу населення, зниження обороноздатності та бойового потенціалу⁸³.

Суб'єкти гібридних війн активно беруть на озброєння маніпулятивні технології для реалізації деструктивних впливів на свідомість об'єктів агресії та створення відповідних суспільних настроїв. Цілеспрямоване наповнення інформаційного простору деструктивними меседжами за допомогою гібридних наративів здатне трансформувати гібридну символічну дійсність на реальність. Наратив, як інструмент гібридної війни містить викривлену гібридну парадигму, що «покликана легітимізувати дійсний стан справ агресора, супутньо пояснюючи наявну картину світу, причинно-наслідкові зв'язки у такому гібридному світові, сакральні символи та місії, зміщуючи правильні акценти на хибні або вдаючись до підміни понять, значень та символів»⁸⁴.

Найбільш ефективно інформаційна зброя здатна «працювати» проти тих країн, які перебувають у конфліктному стані, у ідентифікаційному просторі яких спостерігається ціннісна амбівалентність та соціокультурна невизначеність. Негативна дія інформаційної зброї значно посилюється за наявності ситуації протистояння цивілізаційно-світоглядних детермінант, кризи моральної та правової свідомості, низького рівня інформаційно-культурної безпеки. Цивілізаційні кризи, у стані яких перманентно перебуває Україна – прямий наслідок існування різних світоглядних принципів, адже в основі всіх суспільно-політичних криз, як зазначає Л. Нагорна, «незмінно перебуває неспівпадіння ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем»⁸⁵.

⁸³ Задорожна М.І. Державне управління в умовах гібридної війни: маніпуляція суспільною свідомістю // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2017. – Вип. 2. – С. 1-16.

⁸⁴ Мельник І.В. Гібридні наративи масової свідомості в умовах інформаційного протистояння: виклики для системи державного управління // Право та державне управління. – 2020. – № 3. – С. 113-120.

⁸⁵ Нагорна Л. Поняття й метафори у територіальному аналізі: проблеми адекватності тлумачень // Регіональна історія України. – 2015. – Вип. 9. – С. 53-68.

Рецепції гібридної війни у суспільній свідомості великою мірою визначаються застосовуваними в її ході символічними кодами. У політичній естетиці і в суміжних галузях наукового знання дедалі частіше використовується поняття емпатії як інтелектуальної ідентифікації з досвідом «іншого», здатної виконувати функції соціальної та політичної інтеграції чи дезінтеграції. На критеріях емпатії будується поділ на «своїх» і «чужих» і відповідно здатність до співпереживання чи відторгнення. За Л. Хоффманом емпатія є невидимим емоційно-афективним клеєм, який скріплює людей та соціальні спільноти, репрезентує процеси соціальної інтеграції чи дезінтеграції. Ідентифікаційні конфігурації залежать від змісту емпатичного процесу, в якому об'єктивуються ідеї, образи, символи, міфи, стереотипи, установки та настрої⁸⁶. На фундаменті емпатії в кінцевому рахунку вибудовується соціально-статусна категоризація суб'єкта чи групи, вміння та бажання поділити іншу точку зору. Емпатичні установки та орієнтації здатні до трансформації та еволюції: як до рівня гуманізму, так і до протилежних йому вимірів. Р.Вільямсом простежена своєрідна кореляція між ступенем зростання конфліктів у суспільстві та зниженням рівня соціальної емпатії⁸⁷.

Колективні інтеракції можуть санкціонувати або нівелювати емпатичні процеси на індивідуальному та міжгруповому рівні. В свою чергу емпатія розглядається як симптом або фаза розгортання колективної ідентичності. Динаміка емпатичних процесів регулюється специфічними фільтрами – соціокультурними межами та бар'єрами, розподілом на «своїх» та «чужих», символічними маркерами симпатій та антипатій. Але емпатія завжди має дієвий характер, відповідно об'єктивація її символічної складової спрямовується на конкретний процес формування емоційного стану людини та мотивацій її поведінки. Символи та світоглядні настанови створюють у свідомості людини набір шаблонів і моделей, на

⁸⁶ Hoffman M.L. Empathy and moral development. – Cambridge, 2000.

⁸⁷ Williams R. Conflict and social order. A research strategy for complex proposition // Journal of social issues. – 1972. – Vol. 28. – P. 11-27.

основі яких відбувається сприйняття дійсності та визначаються ідентичнісні домінанти. Уявлення про єдність країни та проблеми її консолідації базуються саме на окресленні та утвердженні символічних параметрів ідентичності у просторі і часі. Інформаційно-психологічна зброя здатна руйнувати комунікативні системи, розмивати культурно-історичні коди, знижувати «інформаційно-культурний імунітет» нації, формувати у свідомості суспільства координати «паралельної реальності».

Створення штучної віртуальної реальності досягається внаслідок конструювання певних міфологічних образів. В першу чергу вони стосуються історії країни, яка є жертвою агресії. Історичні події і факти розглядаються в парадигмі агресора, усталені конструкти піддаються ревізії, фактично відбувається переписування історичного наративу. В такій ситуації спростування міфів – єдиний запобіжник проти конструювання маніпулятивних стратегій та бажаного противнику «образу світу». Відповідно розробка когнітивної зброї та систем інформаційного захисту становлять завдання стратегічного значення. Держава має постійно дбати про вибудову та підвищення «інформаційного імунітету» від агресивних інформаційно-маніпулятивних впливів, забезпечувати умови для підняття рівня критичного мислення громадян, їх політико-правової, духовної, інформаційно-комунікаційної культури⁸⁸. Але ж як вчасно розпізнати застосування маніпуляцій у реаліях інформаційного суспільства, особливо коли вони стають формою та нормою ідеологічної практики? Як сприяти спростуванню імперських міфів та псевдотеорій?

Характерні риси імперськості у політиці РФ – це насамперед полегшений підхід до проблеми кордонів, намагання маніпулювати інтересами етнічних груп, представлення реалізації відверто експансіоністських задумів як виконання певної цивілізаторської місії. Постійне прагнення до територіального розширення змушує не рахуватися з ризиками міжнародних ускладнень, санкцій, втратою іміджевого авторитету. Анексія Криму показала, що владні структури РФ

⁸⁸ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс. – С. 127.

нездатні співвідносити територіальний вииграш з неминучими міжнародними ускладненнями, незворотним погіршенням відносин з Україною, імовірними деструктивними процесами у власній центр-периферійній динаміці. Якими втратами обернеться така недалекоглядність, покаже час.

Як вважає О. Майборода, ностальгійна пам'ять російської імперської системи, що базується на апології візантинізму й претензійній теорії «Москви – третього Риму», є історично запізненою і не відповідає принципам, за якими функціонує сучасна міжнародна система. За критеріями практичної раціональності вона уявляється безглуздою. Зрештою нинішні претензії Росії на відновлення себе як регулятивного центру у пострадянському просторі «можна було б вважати наївною семіотичною забавою заради задоволення своєї пихи, якби не руйнівні наслідки її дій для простору міжнародної системи». У цивілізаційному відношенні вона означає тяжіння до язичницької ідеї монотеїзму – «з війною усіх проти всіх». «Дії, які чиняться всупереч міжнародному праву, можуть збільшувати ентропію у системі». З погляду здорового глузду стратегія РФ в «українському питанні» уявляється меншою мірою дивною: економічного виграшу від анексії Криму і кількох районів Донбасу чекати було нереалістично, а набуття додаткового людського резерву як «гарматного м'яса» втратило сенс після завершення територіального розподілу світу. За таких умов «раціональність дій кремлівського керівництва можна визнати тільки з позицій політичної семіотики – подати світові знак про нібито ключове місце Росії у міжнародній ієрархії»⁸⁹.

Внаслідок небажання росіян визнавати українців за окрему національність і представлення останніх у вигляді регіонального чи діалектного різновиду російського народу, зазначає М. Рябчук, «український національний проект неминуче мусив розвинутися як проект емансипаційний і, у певному сенсі, антиросійський (антиімперський). У пошуку

⁸⁹ Майборода О. Ностальгічна пам'ять російської імперської системи: історичне запізнення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 13-24.

достатньою мірою модерних символічних ресурсів «українські націотворці мусили стати західниками». Звідси закладена у фундамент національного проекту прихильність до ліберальної демократії. Однак, ставши «лібералами мимоволі», ліберальні націоналісти розглядали власне «дискурсивне іншування» радше як ідеальну мету, ніж як керівництво до реальних дій на ґрунті відданості громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям. Реальний образ «європейської нації» лишився негромадянським, у найкращому разі амбівалентним. Як наслідок, українські ліберали опинилися між молотом і ковадлом. У суспільній свідомості вони не змогли ні ефективно дистанціюватися від націонал-радикалів, ні привабити на свій бік потенційних союзників з-поміж поміркованих русофонів. Саме слабкість українського ліберального націоналізму й привела зрештою до загрозливої для всього суспільства етнополітичної радикалізації⁹⁰.

Спостереження М. Рябчука точне, хоч і не вичерпує усієї складності проблем, спровокованих реваншистською за своїм змістом стратегією РФ в «українському питанні». За констатацією С. Кульчицького, внаслідок тривалого перебування в дореволюційній і радянській імперіях в Україні сформувалися чотири різні за мовою і ментальністю громади – україномовні українці, російськомовні українці, українські росіяни і «всі інші». Розрахунок російських апологетів «русского мира» спрямовувався на те, щоб завоювати прихильність українських росіян і російськомовних українців, які разом становлять майже половину населення (за критерієм поширеності російської мови)⁹¹. Фахівці-етнополітологи станом на 2012 рік зафіксували формування в Україні фактично двох націй, які умовно назвали проєвропейською українською і (нео)радянською проросійською. Уже тоді як мож-

⁹⁰ Рябчук М. Ліберальний націоналізм: *contradictio in adiecto*? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5. – С. 94-112.

⁹¹ Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2015. – Вип. 23. – С. 23.

ливий варіант розвитку подій розглядалася альтернатива: «чи добровільно віддати частину території, чи йти на силове придушення підтриманого ззовні збройного сепаратизму»⁹². Всього лиш півтора року виявилось достатньо, щоб цей негативний сценарій матеріалізувався в Криму й на Донбасі.

Як зазначають автори аналітичної доповіді «Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою», в інформаційному просторі, створюваному російськими ЗМІ, поширюються три міфологеми, покликані підживлювати сепаратизм: 1) всі етнічні росіяни РФ є співвітчизниками РФ; 2) Донбас має право на відокремлення від України і власну державність, тому Донецька і Луганська області не повинні перебувати у складі України; 3) українська влада є антиукраїнською, бо воює з власним народом. «Сформований у такий спосіб репресивний дискурс спрямований на дискредитацію України на міжнародній арені, насаджування негативних стереотипів у сприйнятті українців як нації війни і занепаду, деградації, перманентних, неузгоджуваних між собою ідентифікаційних суперечностей, несумісних із демократичними цінностями». Педалюючи ідею «розділеного народу», РФ позиціонує себе як силу, покликану врятувати українців від «національної катастрофи». На жаль, констатують автори доповіді, Донбас «став активним споживачем політичного обману»⁹³.

Дискусія щодо того, «недоукраїнськість» чи «залишкова радянськість» є домінантною в регіональній ідентичності Донбасу, виявила суттєву перевагу прибічників другої позиції. Реалії гібридної війни однак, засвідчили, що радянська символіка у невизнаних «республіках» є радше ширмою, яка маскує приземлені меркантильні інтереси місцевих еліт. Війна стала для них зверхвигідним бізнесом, цим насамперед

⁹² Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – С. 574, 578.

⁹³ Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналітична доповідь. – К., 2015. – С. 85-96, 185.

пояснюється їхня неготовність до пошуку будь-яких компромісів і подиву гідне ігнорування іміджевих втрат, не в останню чергу пов'язаних із розпалюванням ксенофобських настроїв. Німецька дослідниця К. Ціммер уважно дослідила специфіку ідентичності Донбасу у праці «У полоні минулої слави. Самоідентифікація й самосимволізація в Донбасі». Праця містить наголос на двох ключових рисах місцевого самосприйняття – уявленні про унікальність Донбасу і його особливий ролі та пріоритеті саме регіональної ідентичності (репрезентованої не в етнічних, а в соціально-економічних термінах) серед інших критеріїв самоідентифікації. Порівнюючи останні з відповідними критеріями німецького Руру та південного сходу Великобританії, К. Ціммер недвозначно наголошувала: той «полон минулої слави», в якому опинилася більшість мешканців краю, створює додаткові ризики гальмування розвитку регіону та посилює кризовий стан⁹⁴. Риси «залишкової радянськості» у мешканців Донбасу фіксує О. Кривицька. За висловленим нею припущенням, «її носії – це люди з такими атрибутами імперської свідомості радянського зразка, як нетерпимість до всього національного (яке завжди подавалось як націоналістичне); як манія державної величі; як ворожа налаштованість до Заходу. Звідси звичка дивитися як на «чужих» на всіх носіїв української національної ідентичності»⁹⁵.

«Вибір долі» українського суспільства поки що простежується в напрямі наростання конфліктності та нових зсувів у колективній свідомості. Колективна ідентичність у будь-якому її вимірі – територіальному, мовному, конфесійному – розмивається до такої міри, що стає беззмисловою метафорою. Дедалі частіше говорять про «неврози невизнання», «соціальний аутизм», навіть про «некрофілію культури».

⁹⁴ Zimmer K. Trapped in past glory. Self-identification and self-symbolisation in the Donbas // Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: the Donbas in Transition. – London–New-York, 2007. – P. 97-121.

⁹⁵ Кривицька О. Історична пам'ять як маркер полярності ціннісних орієнтацій українського суспільства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 2. – С. 80.

Українцям, констатує Є. Головаха, органічно притаманний ізоляціонізм. В Європі головна цінність – толерантність – терпиме ставлення до позиції опонента і намагання знайти консенсус, тобто рішення, яке не утискає жодну сторону. У нас такої цінності ще не сформовано. Замість того, щоб консолідуватися, ми відмежовуємося один від одного. Але будь-який ригоризм є проявом обмеженості мислення, коли шукають не спосіб вирішення проблеми, а винного. Це глухий кут. Крім регіональних та ідеологічних розколів, в Україні існує традиційний розкол між владою, яка намагається узурпувати всі повноваження, й ображеною опозицією. Треба знайти консенсус, який полягатиме не в наклеюванні ярликів – «зрада» чи «перемога», а у відбитті інтересів значних прошарків населення». У разі утисків цих інтересів матимемо поглиблення конфлікту. Якщо ділити суспільство на патріотів, ворогів і «п'яту колону», є загроза стати другою Росією – навіть «з позицій патріотизму, вишиванок і крашанок у руках»⁹⁶.

Соціальні потрясіння й кризи, ціннісна невизначеність, констатує Ю. Шайгородський, спонукують суспільну свідомість до певних спрощень. У ролі пояснювальних моделей за таких умов виступають міфи. Закладена у фундамент будь-якого міфу сукупність символів, хоч і не наближає до раціональних пояснень дійсності, створює привабливу для маси систему ілюзій, надаючи продуктованим образам видимості несуперечливої аксіоматичності. Тому можливість знищити міф – це міф. Руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового. Деміфологізація спричиняє ціннісні зсуви. Свідомість перебуває у стані, який Л. Фестінгер назвав «когнітивним дисонансом»⁹⁷. Користуючись тим, що у критичні моменти людського життя раціоналізм виявляється ослабленим, завдяки міфологічним концепціям здійснюється стрімке «чарівне» вирішення складних проблем. Таким «чарівним» рішенням і виявляється соціально-політичний міф,

⁹⁶ Головаха Є. Як правильно протидіяти // День. – 2015. – 22 жовтня.

⁹⁷ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. – К., 2013. – С. 239.

штучно сконструйований та цілеспрямовано вживлений у свідомість мас⁹⁸.

Маніпулювання свідомістю соціуму – це складова когнітивних війн та частина технології влади, спрямованої на програмування думок і уявлень людей. Проте, жертвою маніпуляції людина може стати лише в тому випадку, якщо вона виступає як її співавтор, співучасник. Тільки якщо людина під впливом отриманих сигналів або відомостей змінює свої переконання, думки, настрої, цілі і починає діяти за новою програмою – маніпуляція відбулася. «Маніпуляція – це не насильство, а спокуса. Одна з головних ознак того, що в якийсь момент здійснюється програма маніпуляції свідомістю, полягає у тому, що люди раптом перестають слухати розумні доводи – вони наче бажають бути обдуреними»⁹⁹.

В умовах гібридної війни відбувається протиставлення раціонального та ірраціонального бачення світу, своєрідне «змагання» негативних і позитивних міфів на теренах суспільної свідомості. Маніпулятивні технології у цьому протиставленні набувають все більш витонченого й високотехнологічного характеру. Будь-який міф відкриває перед людиною нові можливості самоідентифікації, водночас розширюючи діапазон викривлених трактувань сутності соціальних, політичних та інших процесів. Цим успішно користуються маніпулятори суспільною свідомістю. Саме тому інформаційно-культурна безпека в Україні має ґрунтуватися на консолідаційних принципах, в основі яких перебуває захист національних ціннісно-культурних пріоритетів та обстоювання державного суверенітету.

⁹⁸ Гойман О.О. Маніпулювання масовою свідомістю в умовах сучасної гібридної війни // Грані. – 2015. – № 1. – С. 50-56.

⁹⁹ Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право. – К., 2007.

Висновки

Зрозуміло, що в самому співвідношенні понять «простір» та «ідентичність» закладено високий ступінь метафоричності, яка сьогодні притаманна осмисленню багатьох процесів, пов'язаних із соціальними відносинами. Метафоризація перетворилася на своєрідну інтелектуальну моду, до якої виявилися схильними чи не всі галузі соціогуманітарного знання. Фактично поле сучасної гуманітаристики являє собою суцільний простір уявлених (*imaginatine*) чи уявних (*imaginary*) метафоричних конструкцій. В. Вжосек констатує «рефлексивну й рефлексійну метафоризацію світу», наголошуючи, що «метафора та її інтерпретаційні контексти є особливо доречними для такого розуміння гуманітаристики, яке відносить її не стільки до сфери науки, але насамперед до простору культури»¹⁰⁰. Але не можна не бачити й того, що серед багатьох метафор, що використовуються для описання соціально-культурних феноменів, чи не найпомітніше місце займають метафори просторові. Вони набирають значення «концептуальних (когнітивних) метафор» у дослідженні процесів геополітичної та соціокультурної регіоналізації будь-якої країни. Саме ця метафорика дає змогу не тільки прояснити причини розпаду імперій та їх заміщення територіальними державами, прослідкувати еволюцію виникнення демократичної й національної ідей, але й зрозуміти головне – чому збанкрутілі імперські ідеї нестримно прагнуть до свого відродження на новому витку історії розвитку суспільства.

Когнітивні метафори – елементи семіотичної структури, ментальні кластери, які відображають «перехрещення» та «перереформатування» знань з одного концептуального простору в іншому, розуміння одного явища (або сфери

¹⁰⁰ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 57-58.

діяльності) у термінах іншого. Найбільш чітко концептуальна теорія метафори представлена у працях Дж. Лакофа та М. Джонсона, які репрезентуючи її «перехресний» потенціал зазначали, що «це не скорочене порівняння, не спосіб урізноманітнення мови, а ментальний процес, який здатний творити нову реальність». Метафора – основа мислення, когнітивні схеми, що стоять за концептуальною метафорою, на думку вчених, не тільки «структурують і розширюють наші знання про світ, але й справляють вплив на поведінку людини, тобто визначають характер та напрям наших дій»¹⁰¹.

Сучасні дослідники акцентують увагу на охопленні концептуальними метафорами всієї сфери людського досвіду та їх потужній методологічній перспективі, виокремлюючи метафори персоніфікації, міжперсональних стосунків, простору та подорожі¹⁰². Не випадково понятійний тезаурус західної регіоналістики має у своїй основі концепт просторовості позначений високим рівнем метафоричності. Оскільки простір, за Ю.Остерхаммелем, більш пластичний, ніж час і важче піддається абстрактному осмисленню, німецький дослідник уважно простежує різні «найменування простору», починаючи з XIX століття. У його баченні метаморфози європейської семантики простору тісно пов'язані з метафоричним переділом світу за геополітичними й стратегічними критеріями і у наш час найточніше передаються метафоричними поняттями «просторовий порядок», «метагеографічні альтернативи», «теорії культурних кіл», «ментальні карти»¹⁰³. Просторові метафори здатні допомогти збагнути витоки відмінностей у розвитку різних соціумів і різницю в дії аналогічних чинників у сприятливих і несприятливих середовищах.

Усталені моделі концептуалізації простору важко піддаються коригуванню, проте глобалізаційне суспільство – суспільство інформації і евристичних знань – пропонує

¹⁰¹ Lakoff G., Jonson M. *Metaphors we live by*. – Chicago-London, 1980.

¹⁰² Яворська Г.М., Богомолів О.В. Непевний об'єкт бажання: Європа в українському політичному дискурсі. – К., 2010. – С. 51-84.

¹⁰³ Osterhammel J. *Transformation of the world: a global history of the nineteenth century*. – Princeton, 2014. – P. 322-331.

безліч різних стратегій соціально-культурної ідентифікації. Регіональна ідентичність опинилася «на перехресті» зіткнення геополітичних полюсів і взаємонакладання політичних інтересів, з одного боку, і пошуку джерел самозахисту у розбурханому морі політики, з другого. Порятунком від уніфікації й знеосіблення відшукується у конструюванні простору, співмірного запитам і потребам конкретної людини. «Регіональна ідентичність виявляється придатною для вироблення саме тих механізмів соціалізації, які найкраще відповідають місцевим особливостям соціонормативної й політичної культури»¹⁰⁴.

Воєнні реалії значно утруднюють реагування на ідентифікаційні виклики, пов'язані із необхідністю адаптування до умов життя в кризовому стані. Парадоксальність інформаційного суспільства виявляється у поєднанні інтегративних тенденцій з руйнацією інформаційно-культурних бар'єрів світоглядного простору. Внаслідок цих процесів відбувається розмивання ментальних кордонів та нищення минулих ідентичностей, легко втрачаються усталені орієнтири та формуються нові типи і види ідентифікаційних координат, виникають нові спільноти, кордони між якими стають легко проникними і рухливими. Ротації світогляду інформаційного суспільства, за Ю. Габермасом, сприяють зміні характеристик ідентичності, вона стає своєрідною призмою, через яку відтворюється будь-яка реальність¹⁰⁵.

Чи був правий З.Бауман, коли зазначав, що «проблема, яка непокоїть більшість сучасників полягає не стільки в тому, як знайти ідентичність і змусити навколишніх визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратила цінність або позбулася своїх кон'юнктурних пере-

¹⁰⁴ *Нагорна Л.* Поняття й метафори у територіальному аналізі: проблеми адекватності тлумачень // *Регіональна історія України.* – 2015. – Вип. 9. – С. 53-68.

¹⁰⁵ *Габермас Ю.* Філософський дискурс Модерну. – К., 2001. – С. 123-127.

ваг і спокусливих рис¹⁰⁶. Питання риторичне, але сучасні реалії демонструють безпомилковість його думки. Суспільство, ідентичність якого вражена невизначеністю, неспроможне протистояти деструктивним зовнішнім впливам. Вибір ідентичності особливо актуалізується під час криз, змін, конфліктів, війн, в тих ситуаціях, коли потрібно об'єднати традиційні регіональні ідентичності за допомогою нової – консолідаційної та створити нове консолідаційне співтовариство у вигляді нації-держави.

В «перехідних суспільствах», що знаходяться у стані глибоких соціальних та ідентифікаційних трансформацій, конструювання консолідаційної ідентичності є надзвичайно складним процесом. Ідентифікаційні кризи, у стані яких перманентно перебуває Україна – прямий наслідок криз соціальних інститутів, постійного перерозподілу лояльностей після чергової рокіровки на владному Олімпі, девальвації усіх ідеологій. Продуктивним для дослідження ідентифікаційних параметрів соціальної структури таких суспільств виявилось уведення німецьким соціологом М.Р. Лепсіусом поняття «соціально-морального середовища». Воно формується внаслідок взаємодії багатьох структурних параметрів, таких як релігія, регіональні традиції, господарське становище, культурна орієнтація, зовнішній тиск¹⁰⁷. Соціально-моральне середовище – головний фактор впливу на формування регіональних та локальних ідентичностей. Відповідний концепт дає змогу пояснити витоки специфічної конфліктності, притаманної соціумам, в яких форсована модернізація поглибила поляризацію по лінії «ми – вони», «свої – чужі». В таких умовах суспільство стає не в змозі усвідомити незаперечний факт: ідентичність – це самосприйняття, наповнене культурною етикою, яка базується на внутрішніх потребах і перевагах, групових характеристиках і колективних цінностях.

Дискурсивний простір в умовах війни перенасичений метафорами, які репрезентують відчуття нестабільності,

¹⁰⁶ Bauman Z. Glocalizacja, chili komu globalizacja, a komu localizacja // *Studia sociologiczne*. – 1997. – № 3. – S. 55-61.

¹⁰⁷ Lepsius M.R. Max Weber und seine kreise. Essays. – Tübingen, 2016. – S. 309-311.

непевності людини у завтрашньому дні. Навіть сам концепт «гібридної війни» доволі довго перебував у рамках метафоричного простору, поки не став системно застосовуватися для оціночних характеристик сучасних війн. За наявності загальної деморалізації, спричиненої не в останню чергу проявами вербальної агресії, країні конче потрібні наукові центри, які б розробляли проблеми культурної етики – на зразок німецьких інституцій трансформаційно-прагматичної дискурсивної етики, очолюваних Д. Бьолером. Сучасна дискурсивна етика, започаткована Г. Йонасом та К.-О. Апелем, дістала потужного розвитку у контексті обґрунтування відповідальності гуманітаріїв «за майбутнє з глобальної перспективи» у світлі нових ризиків і загроз. Йдеться, зокрема, про спеціальні прикладні програми, які орієнтовані на формування етики діалогічної культури та утвердження в суспільстві толерантного мислення¹⁰⁸. В Україні робота у напрямі дослідження місця й ролі дискурсивної етики успішно розпочата в Інституті філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, але нові загрози потребують значного розширення та поглиблення відповідних напрацювань.

На жаль, протягом тривалого часу ані влада, ані інтелектуали не схильні були надавати великого значення гуманітарній політиці як такій, не кажучи вже про тонкощі градації будь-яких культурно-інформаційних захисних ініціатив. П. Рудяков вбачав еkleктичність гуманітарної ситуації в Україні у тому, що гуманітарну сферу складають різні стихії-сегменти, які функціонують у режимі неспіввідносності одна з одною, а також у присутності «розсіяної ідентичності» – з переводом у площину дискусій уявлень про українську національну ідентичність як таку. «Замість спільного гуманітарного простору спостерігається консервація стихійної, закріпленої ситуативно сукупності окремих макро-, мікро-, мініпросторів, частина яких не лише не співвідноситься з рештою, але у ряді випадків перебуває у прямому конфлікті з деякими з них. Фактором, який ще погіршує

¹⁰⁸ Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу. – К., 2014.

ситуацію, варто вважати прагнення до того, щоб всупереч здоровому глузду й логіці культивувати конфліктність, зводячи її у ранг достоїнства і навіть важливої особливості національного характеру»¹⁰⁹.

Політизована етнічність завжди виступає в якості подразливого чинника, адже історія співжиття етносів на суміжних чи спільних територіях проглядається в контексті майже постійного «з'ясування відносин». У кожного з етносів своя правда і своє уявлення про справедливість, тому протистояння «ми – вони» в етнічному конфлікті здатне зберігати формат непримиренності упродовж десятиліть¹¹⁰. Надзвичайно важливо шукати саме ті методи діагностики й терапії конфліктності, які норвезький філософ Й. Галтунг вкладав у формулу «трансцендентного підходу» до творення підвалин «позитивного миру»¹¹¹. У цій складній роботі неможливо обійтися без розуміння стратегічної функції моделювання образів «своїх» і «чужих», а також відповідних брендів і символів.

Конфліктогенний характер ідентичності обумовлюється стереотипізацією образів «своїх» і «чужих» в процесі конструювання культурних кордонів. Самі по собі культурні відмінності не здатні призводити до неминучих конфліктів ідентичностей, однак в ситуації виникнення загроз для культурно-інформаційної безпеки поява конфліктів стає невідворотною. Варто дослухатися до думки Т. Гарра, який наголошує на необхідності врахування в конфліктному менеджменті причин «чутливості соціумів до різного роду політичних закликів і ідеологем, які виправдовують протести або заколоти»¹¹². Культурні кордони в стабільних умовах стимулюють ініціативність та обумовлюють обмін здобутками суміжних культур, але в ситуації перетворення їх в зони напруги та воєнних конфліктів, провокують стресові ситуації

¹⁰⁹ Рудяков П. Гуманітарний базис української демократії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 5. – С. 248-259.

¹¹⁰ Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К., 2010. – С. 30.

¹¹¹ Galtung J. Religion and peace: some reflections. – New Jersey, 1986.

¹¹² Harf B., Gurr T.R. Ethnic conflict in world politics. – Boulder, 2004.

та ментальні трансформації. В умовах війни протистояння ідентичностей стають неминучими, адже масова свідомість, якою вправно маніпулює ідеологічна пропаганда, трансформує дихотомію «свій – чужий» у формулу «свій – ворог».

У часи війни дискурсивний простір та основні історико-соціальні поняття не є лише «індикаторами» суспільних та історичних процесів, вони мають здатність безпосередньо впливати на характер історичних змін та фактори цих процесів¹¹³. Україна вже багато втратила від того, що свого часу основоположна категорія «територіальна цілісність» не набула концептуального оформлення та належного теоретико-методологічного обґрунтування. Як вважає І. Колесник, образ нелінійної історії несе в собі ідеал цілісності. Цілісність – архетип синергетичного мислення, що корелюється із сучасним розумінням культури розмаїття. Повсякденність постає як світ різноманітних буденних практик, життя конкретної людини являє сукупність мікроситуацій, які змінюються, доповнюються, накладаються одна на іншу або конфліктують між собою. У такому мерехтінні мікроситуацій й утворюється світ людини, в усіх його зразках і площинах. На стадіях біфуркації («смути») у суспільстві виникає моральна рефлексія, посилюються релігійні настрої, відчуття провини, покаяння за дії попередників, збільшується інтерес до близького та далекого минулого»¹¹⁴.

Сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам врегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності значною мірою девальвовані. Політологи дедалі частіше наголошують на тому, що у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей. Традиційно конфлікти цінностей виникають внаслідок різної інтерпретації реальності, вони здійснюють помітний вплив на суспільні процеси, пришвид-

¹¹³ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 340-341.

¹¹⁴ Колесник І. Український гранд-наратив: ретроспективи і перспективи // Ейдос. – 2008. – Вип. 3. – С. 169-173.

шуючи або гальмуючи їх перебіг. Система цінностей віддзеркалює найбільш значущі сутності людини, фактично утворює зміст її буття. «Зазіхання» на ці цінності викликає обурення та прагнення відстояти їх за будь-яку ціну. В якості можливого сценарію вирішення конфліктів постмодернізм пропонує пошуки культурно-духовного універсалізму, ґрунтованого на прагненні до глибокого взаєморозуміння сторін, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу¹¹⁵. Базовим елементом такого універсалізму виступає національна ідентичність, яка здатна консолідувати суспільство.

Історичний досвід доводить: будь-яка державна система зберігає свою життєздатність і ефективність допоки більшість соціуму зберігає віру в її законність, справедливість і ефективність. Як тільки починають руйнуватися духовні і культурні стрижні національної ідеї, національної ідентичності – можна говорити про занепад держави¹¹⁶. Те, що відвертий реванш у стратегії Російської Федерації підкріплюється своєрідною «війною за ідентичність» – доволі показовий симптом, який свідчить про намагання агресора сховати за зовні нейтральним поняттям налаштованість на масштабну ідеологічну війну. Інформація у такій ідеологічній війні стає інструментом протистояння, дезорієнтації суспільства, залякування, маніпулювання та паніки. Вона фактично перетворюється на когнітивну, ментальну, соціопсихологічну зброю. Саме тому питання інформаційно-культурної безпеки розглядається сьогодні як питання виживання людини, суспільства та держави.

2014 рік став точкою відліку формування нового модусу сприйняття українцями росіян. У новітній історії України настав час вибудовування образу Російської Федерації без міфологеми «братерства російського та українського народів». Політичний дискурс також зазнає змін, але не досить швидких та системних. Україна виявилася неготовою до

¹¹⁵ Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. – К., 2006. – С. 175.

¹¹⁶ Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження). – К., 2013. – С. 298.

адекватної відповіді на воєнну агресію РФ не тільки у реальному, але й у дискурсивному вимірі¹¹⁷. Сьогодні науковці прискіпливо вивчають причини та наслідки появи гібридних наративів та намагаються довести важливість вчасного реагування суспільства на будь-які агресивні наративні прояви та спроби порушення територіальної цілісності держави. Перемога у гібридній війні великою мірою залежить від того, чи вдасться агресору нав'язати викривлені інтерпретації подій та спричинити міфологізацію суспільної свідомості, яка легко піддається дії маніпулятивних технологій та психологічних впливів.

Специфіка наративної складової гібридної війни полягає в створенні нового воєнного дискурсу, спрямованого на формування фальшивих інтерпретацій та викривлених смислових механізмів сприйняття реалій. Дискурсивні практики реалізуються крізь призму наративів, а інтерпретації війни безпосередньо залежать від форм та вимірів їх концептуалізації. Невизначеність стратегічних наративів обумовлює множинність інтерпретацій реальності та зниження якості інтелектуального аналізу ситуації. Самостійно «добувати істину» є доволі проблематичним, саме тому більшість людей задовольняється вже «добутими» знаннями, як правдою, яку хтось постачає, звісно «без власної користі». Така правда може бути «гарно упакованою», естетично й емоційно привабливою настільки, що «споживання» її стає легким та приємним заняттям¹¹⁸. Надійним запобіжником проти гібридних маніпуляцій може бути лише системне формування у громадській думці когнітивного бар'єра – специфічного психологічного захисного механізму. З метою протидії гібридним наративам потрібно ефективно і професійно спростовувати міфи та репрезентувати реальну картину подій.

Створення у 2021 р. міжнародного центру протидії дезінформації на базі РНБО та Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та

¹¹⁷ Березовенко А. Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі // Політичні дослідження. – 2021. – № 2. – С. 97-110.

¹¹⁸ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. – С. 261.

інформаційної політики для промоції українських наративів було, безумовно, позитивним фактом. Об'єднання зусиль наукових інституцій, громадських організацій та влади у боротьбі з дезінформацією, аналіз наративів, що можуть становити загрозу для національної безпеки України, є реальними запобіжниками проти маніпуляцій суспільною свідомістю. Без відстоювання національних інтересів в інформаційно-культурній сфері неможливо забезпечити інформаційний суверенітет України, ефективно перешкоджати трансформації небезпек та конфліктів у інформаційні війни – крайні форми інформаційно-культурного протиборства.

Одними з головних напрямів інформаційної війни є знищення інформаційної культури суспільства, формування гібридного світогляду, руйнування історичної пам'яті. Відповідно надійна система інформаційно-культурної безпеки стає запорукою забезпечення інших складових національної безпеки, захищення державних інтересів та національних цінностей. Вона репрезентується як стан і умова життєдіяльності суспільства та створення можливостей для «переходу» на новий, якісно вищий рівень розвитку, як здатність відтворюватися, розбудовуватися, стало і прогресивно розвиватися не зважаючи на конфлікти та ризики. Тільки високий рівень інформаційної культури в державі дозволяє активно протидіяти маніпулятивним та пропагандистським атакам ворога, запобігати деструктивним стратегіям культурної експансії, «боротьби культур» та «війн ідентичностей».

НАРИС

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ

**«ВІЙНИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ»:
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ
У КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ
ВИМІРІ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 10.11.2023 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 5,06. Обл. вид. арк. 4,86.

Тираж 300. Зам. 24. 2023.

РВВ Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.